

Mellem attentisme og aktivisme

SYNSPUNKTER PÅ
DEN POLITISKE KOLLABORATION 1939-43

AF

HENRIK DETHLEFSEN

I næsten alt, der skrives og er blevet skrevet om besættelsesårene i Danmark, optræder et grundlæggende skel: distinktionen mellem kollaboration og modstand. Ved en overfladisk betragtning er der noget selvindlysende i denne modstilling, for mellem den bevidste, mere eller mindre frivillige tilpasning til vilkårene under tysk okkupation og her overfor den aktivistiske sætten-sig-til-modværge synes der ikke umiddelbart at være mange berøringspunkter. Tilsyneladende er der tale om to helt uforenelige fænomener.¹

Og alligevel er sagen ikke så enkel endda. Skønt kollaborationen og modstanden også blandt faghistorikerne principielt oftest optræder som alternativer, så afslører netop historievitenskabens empiriske tilgang tit begrebsparret som problematisk. Som vi straks skal se, har det ikke kun knebet med at enes om, hvad vi egentlig mener, når vi taler om kollaboration og modstand. Det har også vist sig vanskeligt at afgrænse de to begreber og de fænomener, de hver især dækker over, i forhold til hinanden.

Tager vi afsæt i den ekstatiske befrielsessommer 1945, var afgrænsningspørgsmålet for såvidt løst. Der var bred enighed om, at det danske folk i overensstemmelse med sit demokratiske sindelag i fællesskab havde rejst sig imod tyranniet og dets – fåtallige – danske håndlangere.

¹ Nærværende artikel er en bearbejdet version af en konferensopgave i historie, indleveret ved Københavns Universitets sommereksamen 1988. Jeg er lektorerne, dr.phil. Hans Kirchhoff og dr.phil. Henrik S.Nissen megen tak skyldig for gennemlæsning af manuskriptet og konstruktiv kritik.

Modstanden havde været hvermands sag, kollaborationen forrædernes.² Accepten heraf var dog ikke fuldtone, for adskillige af de forhenværende frihedskæmpere kunne mildt sagt kun vanskeligt gøtere, når politikerne nu slog på stortromme for en anerkendelse af også deres (politikernes) indsats som modstand.³

Den nationale *konsensus* – følelsen af et udbredt værdifællesskab, der gjorde stort set alle til modstandskæmpere – var imidlertid uigennemtrængelig. Den lagde sig som en tung dyne over ethvert synspunkt, enhver meningstilkendegivelse om »De fem forbandede år«. Omend ikke altid ukritisk optog de danske besættelsehistorikere konsensus synet i deres tradition.⁴ Og det kom til at angive retningen for udforskningen af besættelsestidens historie. Som i andre lande koncentrerede man sig også i Danmark i de første mange efterkrigsår om modstandsbevægelsen og dens betydning, mens kollaborationen, dens betingelser, motiver og former længe blev mere end stedmoderligt behandlet.⁵

Postulatet om et næsten altomfattende værdifællesskab strækkende sig fra samarbejdspolitikeren i spektrets ene ende til den menige sabotør i dets anden ende lod og lader sig imidlertid bestride. Uden at underkende den nationale konsensus, når det gælder opslutningen bag den demokratiske styreform og ønsket om at befri sig for det knugende, tyske favntag, så kan besættelsesårene dog også betragtes som en periode, hvor de eksisterende interessekonflikter i samfundet blev sat på spidsen og hvor de politisk-økonomiske og sociale normers pluralitet afdækkedes i sjælden grad. Længe stod den politiske venstrefløj (DKP) alene med denne tolkning, som blev næsten uantagelig under koldkrigens hårdeste vintre i sidste halvdel af 50'erne. Først meget senere blev dette *konfliktsynspunkt* på besættelsestiden gjort til udgangspunkt for historievitenskabelige arbejder.⁶

² Denne afgrænsning af kollaborationen til udelukkende at omfatte Clausenister, Østfrontfrivillige, medlemmer af terrorgrupper m.v. står i grel modsætning til 1941/42's skarpe skisma mellem tilpasningspolitikens og modstandens respektive fortalere. Pointen er, at det skel mellem kollaboration og modstand, der under besættelsen i høj grad havde været politisk, i efterkrigsårene flyttede sig og blev (næsten rent) ideologisk.

³ For en fremstilling af politikerne og den s.k. »modbevægelse«, se Peter W. Høymark: Modstandsbevægelse og modbevægelse. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1985.

⁴ En kortfattet historiografisk oversigt med udgangspunkt i konsensustraditionen og den her overfor stående konfliktkonception er givet af Hans Kirchhoff: Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie. Forsøg på et rids af forskningsdiskussionen. Tr. i: Historie & Samtidsorientering, 1/1985, s. 42-66.

⁵ For den historievitenskabelige tilbageholdenhed overfor kollaborationsfænomenet, se endvidere ndf. s. 82-83.

⁶ Synspunktet grundlægges vel først med Hans Kirchhoff: Augustoprøret 1943, I-III. Kbh. 1979. Jvf. også Claus Bryld: Samarbejde eller modstand 1940-45? Kbh. 1982, s. 32-34.

Dette historiografiske skel mellem en længe dominerende konsensus-tradition overfor en – i forhold hertil – revisionistisk konfliktkonception er afgørende, når vi betragter anvendelsen af især kollaborationsbegrebet indenfor hvert af de to »paradigmer«. Under en konsensusbetragtning reduceres kollaborationen som sagt til det egentlige landsforræderi, idet resten var modstand – om ikke med hånd, så ihvertfald med hjerte! Derved bliver kollaborationen for såvidt uinteressant, hvad der vel også er årsagen til den næsten fuldstændig manglende brug af begrebet indenfor denne tradition. Omvendt vil man under en konfliktkonception hurtigt finde behov for en begrebsmæssig bestemmelse af det forhold, at langt fra alle – og da slet ikke i de første besættelsesår – kunne se det fornuftige i at gøre modstand, men tværtom, høj som lav, tilpassede sig og forsøgte at klare sig igennem hverdagens trængsler, så godt det nu lod sig gøre. Under dén betragtning har kollaborationsbegrebet vist sig frugtbar.

Megen energi og interesse er der fra historievitenskabelig side også investeret i det politiske liv i besættelsesårene. Indenfor konsensussynets rammer er samarbejdspolitikken, som den førtes frem til bruddet i august 1943, blevet fortolket som den legale forberedelse til den illegale modstand.⁷ Her overfor står så konfliktopfattelsen, som ser samarbejdspolitikken som udtryk for en mere eller mindre villet kollaboration, der fortsattes også efter den skelsættende måned.⁸ De to tolkninger, der ikke kan forenes uden overgreb mod kildematerialet, lader samarbejdspolitikken – eller med international sprogbrug: den politiske kollaboration – fremtræde som den gunstigste prøvemark for en undersøgelse og problematisering af modstands- og kollaborationsbegrebet og forbindelsen de to fænomener imellem. Det er følgelig dette sammenhængsproblem vi skal syle med her.

⁷ Markant således i den såkaldt »nationale historieskrivning« om perioden, d.v.s. de af Peter Munch, Vilh. la Cour og Hartvig Frisch redigerede samleværker, jvf. Kirchhoff: *Konsensus og konflikt*, s. 46-48. Indtil en grundigere historiografisk analyse af konsensus-traditionen foreligger, turde det dog være et åbent spørgsmål i hvor høj grad specielt la Cours fremstilling lader sig bringe på formel med Frisch og Munchs. Mest utvetydigt kommer opfattelsen til udtryk i Oluf Pedersen: *Den politiske Modstand under Besættelsen*. Kbh. 1946.

⁸ Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*, II, især s. 485-86. Tolkningen af samarbejdspolitikken som kollaboration står dog ikke ubestridt. Således opererer Henrik S. Nissen i sin: *1940 – Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*. Kbh. 1973, med et kontinuum, hvor modstanden befinder sig i den ene ende og kollaborationen (forstået som det forhold, at man knytter forhåbningerne til tysk sejr) i den anden. Samarbejdet med besættelsesmagten (forhandlingspolitikken), placerer Nissen som en bevægelig størrelse i dette kontinuum, dog således, at samarbejdet aldrig bliver identisk med kollaboration. Denne opfattelse fastholdes i hans bidrag til (Gyldendals) *Danmarks Historie*, bd. 7: *Tiden 1914-1945*. Kbh. 1988, især s. 364 og 424.

Undersøgelsens udgangspunkt er den antagelse, at den politiske kollaboration var af dobbelt natur, og det endda på mere end én måde. Allerede en overfladisk betragtning af den politiske kollaborations *former* må sætte skel mellem en aktiv, goodwill-søgende linie og en mere tilbageholdende, afventende taktik. Men også når det gælder den politiske kollaborations bagved liggende *motiver*, tvinges man til grænsedragning, for der var forskel på den kollaboration, der ville beskytte det besatte samfund, og den, der benyttede det tyske tvangsherredømme som løftestang for samfundsforandring. Som det skal argumenteres i det følgende, indebærer dette udgangspunkt en forkastelse af konsensussynet på besættelsesårene, men også et forsøg på at nuancere konfliktkonceptionens kollaborationsbegreb.

Også rent metodisk vil det følgende være to-delt, idet vi først vil gennemføre en historiografisk analyse af kollaborationsbegrebet og den brug, der gøres af det i en række centrale afhandlinger. Herunder vil jeg især lægge vægt på kollaborationens rammebetingelser, motiver og former samt de typologiseringer, der udspringer heraf. Ved hjælp af et nuanceret kollaborationsbegreb vil vi dernæst betragte den politiske kollaboration i praksis. Denne del vil være komparativt anlagt og inddrage den politiske kollaboration i Tjekkosllovakiet (Protektoratet), Danmark og Frankrig. Afslutningsvis skal jeg vende tilbage til undersøgelsens udgangstese, drage nogle konklusioner og ridse deres perspektiver op.

Kollaboration: fra politisk valg til social adfærd

Ordet »kollaboration« har rod i det romanske sprogområde, hvor det oprindeligt betegnede det neutrale begreb »samarbejde«. Med de fransk-tyske samtaler i Montoire oktober 1940 konstitueredes det i betydningen »samarbejde med den tyske besættelsesmagt«. Efter det tyske nederlag og i de efterfølgende nationale retsopgør blev »kollaboration« næsten overalt ensbetydende med »forræderi mod de nationale interesser«.⁹ Hermed standsede udviklingen i begrebets betydningsfelt dog ikke. Skønt man i Danmark i en vis udstrækning stadig vil fastholde kollaborationsbegrebet i dets absolutte og negativt ladede 1945-betydning, så står det vel i den internationale debat nu nærmest som det neutrale synonym for »den mere eller mindre frivillige *tilpasning* til vilkårene under tysk

⁹ En meget præcis beskrivelse af kollaborationsbegrebets sproglige udvikling er givet i Hans Lemberg: *Kollaboration in Europa mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941*. Tr.i: *Das Jahr 1941 in der europäischen Politik*. Hrsg. v. Karl Bosl. München 1972, s.143-62. Henv. gælder s. 143-48.

okkupation«, altså som en funktionel arbejdshypotese, hvis centrale antagelse er den, at tilpasningen – og ikke modstanden – var den *umiddelbare* følge af de tyske overgreb på de europæiske landes suverænit.

I den første efterkrigstid var bedømmelsen af såvel kollaborationen som modstanden udpræget underlagt en »sejrherrer-synsvinkel«. I praksis betød dette, at der til hvert af de to udtryk knyttedes en normativ dom. Ihvertfald i Vesteuropa stod kollaborationen som det *førkede*, der havde medvirket til at forlænge de tyske muligheder for at føre krig, modstanden som det *rigtige*, der havde været med til at befordre den allierede sejr.¹⁰ Tillader vi os det tankeeksperiment, at krigen var faldet ud til gunst for Tyskland, ville i det mindste den moralske dom have været en anden, ja, endda er det vel muligt, at også begreberne havde været andre: »realistisk samarbejde« contra »terrorisme« til eksempel. Denne betragtning understreger ihvertfald to ting. For det første at der dengang – og for såvidt også nu – er et element af eufemisme i brugen både af »kollaboration« og »modstand«. Og dernæst at begge begreber har en tidshorizont: modstand er kun modstand, hvis den *sejrer* indenfor et overskueligt tidsrum, kollaboration kun kollaboration, dersom den binder sig for tæt til *taberne*.

Af forklaringer på den historievidenskabelige tilbageholdenhed overfor kollaborationsfænomenet er der i tidens løb givet ihvertfald to. Åbenbart er selvsagt det forhold, at tilpasningen i forhold til eller endda samarbejdet med besættelsesmagten næsten overalt har karakter af noget odiøst, en periode i fortiden, hvorfra der nok kan hentes politisk sprængstof med eftertænding, men ikke just bekræftelse for det synspunkt, at nutidsmenneskenes forvaltning af politisk magt og indflydelse repræsenterer det bedst opnåelige i enhver henseende.

Problemet er dog ikke rent politisk, idet den forskningsmæssige tilbageholdenhed også er snævert forbundet med historikernes tolkning af kollaborationsbegrebet, d.v.s. står som udtryk for et sæt af metodiske vanskeligheder. Enigheden om, hvad kollaborationen egentlig var og

¹⁰ Mindre rigoristisk – ihvertfald i den vestlige litteratur – blev dommen over kollaborationen i lande, hvor nationale spørgsmål spillede ind. Således især i Østeuropa, hvor eksempelvis slovakernes kollaboration med Det tredje Rige ikke kan frigøres fra mellemkrigstidens nationale spændinger i Tjekkosllovakiet, eller i Ukraine, hvor stærke nationalistiske tilbøjeligheder parredes med den voldsomme antisovjetisme, der udsprang af tvangskollektivisering og hungersnød i begyndelsen af 1930'erne, og som betingede ukrainernes samarbejde med besættelsesmagten. Også i den 3. verden – eksempelvis på Philipinerne – er synet på samarbejdet med okkupanten tæt forbundet med det nationale spørgsmål – eller mere præcist: den proces, der efter krigen førte til afkolonisering og selvstændighed. Under samme synsvinkel bør man vel også betragte de arabiske forbindelser med Det tredje Rige.

hvilke fremtrædelsesformer den havde, kan ligge på et meget lille sted. Det er således karakteristisk, når Gerhard Hirschfeld et sted bemærker, at kollaborationens historie samtidig er historien om okkupationsmagtens besættelsespolitik, mens eksempelvis Stanley Hoffmann opfatter den franske kollaboration som snarere et internt fransk end et fransk-tysk anliggende.¹¹

Tendensen blandt faghistorikerne til at gøre kollaborationen bredere og mere omfattende er det generelle træk i udviklingen af begrebets betydningsfelt. For Louis de Jong var kollaboration den aktivitet, som udøvedes af de mennesker, der – uden selv at være nazister – frivilligt støttede de tyske krigsanstrelser.¹² De egentlige nazister klassificerede han som forrædere. Hos Martin Broszat står kollaborationen som udtryk for en *politisk* handlen med det formål at sikre nationale aspirationer via en tilnærmelse til fascismen. Vist nok er Broszat dog den eneste, der vil betegne *begge* parter i det deraf resulterende samarbejde som kollaboratører.¹³ Det samme synspunkt: at kollaborationen som begreb er en politisk *terminus technicus*, møder vi hos Hoffmann, der dog samtidig opererer med et andet, især det i angelsaksiske sprogområde hjemmehørende skel mellem kollaborationen på den ene side og *kollaborationismen* på den anden. Ved kollaboration forstår Hoffmann samarbejde med Tyskland under henvisning til statsraison, d.v.s. for at beskytte statsinteresser. Her overfor står så *kollaborationismen*, der dækker åbent samarbejde med og imitation af det tyske regime,¹⁴ altså en *ideologisk* kollaboration, der ikke principielt adskiller sig fra de Jongs »forræderi«. Sondringen kollaboration/kollaborationisme findes ligeledes hos Armstrong, for hvem disse adfærdstyper dog ikke er specifikt politiske. For ham er kollaboration(isme) et generelt, også tidligere virksomt fænomen – i stor stil således under Napoleonskrigene – der imidlertid først er blevet odiet med nationalismens fremvækst. For Armstrong er kollaboration *ethvert* samarbejde mellem dele af et besat lands befolkning og repræsentanter

¹¹ Gerhard Hirschfeld: *Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-41*. Tr. i: *Journal of Contemporary History* 1981, s. 467-86. Henv. gælder s. 468. Stanley Hoffmann: *Collaborationism in France during World War II*. Tr. i: *Journal of Modern History* 1968, s. 375-95. Henv. gælder s. 376.

¹² Louis de Jong: *Zwischen Kollaboration und Résistance*. Tr. i: *Probleme des Zweiten Weltkrieges*. Hrsg. v. Andreas Hillgruber. Köln/Berlin 1967, s. 245-65. Henv. gælder s. 251.

¹³ Martin Broszat: *Faschismus und Kollaboration in Ostmitteleuropa zwischen den Weltkriegen*. Tr. i: *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte* 1966, s. 225-51. Henv. gælder s. 247.

¹⁴ Hoffmann op.cit. s. 376. Kollaborationen, *la collaboration d'état*, deler Hoffmann i »ufrivillig« og »frivillig«, mens han ved *kollaborationismen* skelner mellem »servil« og »ideologisk«. Samtidig viser han, at overgangene mellem disse fænomener er glidende, og at der mellem kollaboration og kollaborationisme består en dialektik, hvor de to gensidigt forudsætter og påvirker hinanden.

for sejrherren, mens kollaborationismen er den mere organiserede, systematiske form (!) af kollaboration.¹⁵

Den marxistiske tradition opererer med begrebet kollaborationisme og ser det som udtryk for politiske relationer til fascismen, som de udfoldes helt tilbage fra den spanske borgerkrig og fremefter. Forræderisk blev kollaborationismen først, da den fastholdt samarbejdslinien også efter udbruddet af den tysk-sovjetiske krig i sommeren 1941.¹⁶

Den tendens, der vil gøre kollaboration til en social adfærd, er slået fuldt igennem i de seneste bidrag til litteraturen. Hans Lemberg definerer således kollaboration som slet og ret en adfærd (Verhaltensweise), der udvises af befolkningen i et besat land. Den er derfor en historisk »strukturtypus« og ikke et enkeltstående, under 2.verdenskrig hjemmehørende fænomen.¹⁷ På samme tangent befinder endelig Hirschfeld sig med den opfattelse, at »collaboration should be understood as every form of rapprochement or arrangement in a system of domination (based on the actual or any possible military occupation) whereby different degrees of collaboration emerge from the various possible relationships between the occupiers and the occupied.«¹⁸

Det er klart, at den ganske vidtgående uenighed, når det gælder indkredsningen af kollaborationsbegrebets betydningsfelt og definitionen af det, følger med, dersom vi løfter denne analyse op på et højere trin og ser på de typologier eller klassifikationer, som brugen af kollaborationsbegrebet naturligt har medført. Man kan formode, at det netop er de definatoriske problemer, der er årsagen til, at den hyppigst forekommende kollaborationstypologi er den, der tager udgangspunkt i *aktørerne*, d.v.s. betegner kollaborationen som henholdsvis politisk, administrativ, økonomisk, militær og så fremdeles. En sådan klassifikation udpeger kollaborationens skæringspunkter og placerer den politiske kollaboration i en slags overordnet stilling i forhold til de øvrige former, men den siger unægtelig ikke meget om kollaborationens egenart.

Louis de Jong og Werner Warmbrunn deler principielt kollaborationen i to typer, nemlig den der udførtes frivilligt (*Kollaboration aus freien Stücken*, henh. *submission*) og den der blev fremtvunget af omstændighederne (*Kollaboration wider Willen*, henh. *reasonable collaboration*), idet som nævnt

¹⁵ John A. Armstrong: Collaborationism in World War II: The integral Nationalist Variant in Eastern Europe. Tr. i: *Journal of Modern History* 1968, s. 396-410.

¹⁶ Lemberg op.cit. s. 146 og 151.

¹⁷ Ibid. s. 148 og 153.

¹⁸ Hirschfeld op.cit. s. 468. Denne definition er også udgangspunktet i hans: *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*. Stuttgart 1984.

det ideologisk betingede forræderi holdes adskilt herfra.¹⁹ Den grundlæggende vanskelighed ved denne typologi er, at den baserer sig på, hvad Warmbrunn kalder »commonly accepted humanistic value judgments«.²⁰ Som påpeget af Hirschfeld bliver det derfor i sidste ende historikerens værdinormer, der kommer til at afgøre, hvilket mål af tvang, der skulle til, for at gøre en given kollaboration »reasonable«.²¹ Ikke desto mindre er skellet værdifuldt, fordi det fremhæver kollaborationens fundamentale tvetydighed.

Gradvist har man i kollaborationssammenhæng nærmet sig en typologi, der i stedet for at tage udgangspunkt i aktører eller normer sætter kollaborations*motivet* i centrum. Dermed opnår man en klassifikation, der både er analytisk udbytterig og samtidig ligger indenfor rammerne af de problemstillinger, historievidenskaben normalt kan siges at beskæftige sig med. I sin artikel om kollaborationens mål og muligheder 1941 resumerer Hans Lemberg således den motivrække, der oprindeligt blev foreslået af Eberhard Mathias og som stadig må stå som et af de bedre forsøg på via en motiveringsanalyse at nå frem til et brugbart begreb om kollaborationens former.²² Opstillet efter graden af ideologisk identifikation med besættelsesmagten, er de kollaborationsmotiver, Matthias/Lemberg peger på, følgende:

- 1) Kollaboration for at sikre *samfundets viderefunktionen*. Motivet hertil udspringer af samfundets loyalitets- og lydighedsstrukturer, af tradition og af dets kompleksitet. Kollaboration i denne form udøvedes af administration, industri og de heri beskæftigede arbejdere.
- 2) *Opportunistisk kollaboration*. Udøvet i den hensigt at sikre sig umiddelbare økonomiske eller andre fordele af besættelsessituationen.
- 3) Kollaboration som *instrument til opnåelse af mål*. Som udøvere af denne kollaborationsform nævner Lemberg bl.a. kommunister og socialister, der i Hitler-Stalinpagtens tid så kollaboration med besættelsesmagten som et stadium på vejen til kapitalismens overvindelse, visse kirkelige kræfter, for hvem kollaboration kunne være et middel i kampen mod bolsjevismen, og visse nationalistiske grupper, der i kollaborationen så en mulighed for virkeliggørelse af de nationale aspirationer.

¹⁹ de Jong op.cit. s.252-53, jvf. Werner Warmbrunn: *The Dutch under the German Occupation 1940-1945*. Stanford 1963, s.272-74, der dog lader forræderiet (treason) indgå i kollaborationsbegrebet.

²⁰ Warmbrunn op.cit. s.261.

²¹ Hirschfeld: *Collaboration and Attentism*, s. 467-68.

²² Lemberg op.cit. s. 155-57. Matthias' oprindelige motivrække findes i: *Das Dritte Reich und Europa. Bericht über die Tagung des Instituts für Zeitgeschichte in Tutzing/Mai 1956*, s.130-32.

- 4) Kollaboration som middel til at *fæstne og bevare traditionelle modsætninger og spændinger* i samfundet. Af grupper for hvem dette i grunden ganske problematiske motiv var det bærende, nævner Lemberg bl.a. 30'ernes anti-parlamentariske og anti-demokratiske grupperinger, agrarkonservatismen m.fl. Det forhold, der skulle adskille dette motiv fra det ovenfor nævnte »instrument-motiv«, er iflg. Lemberg den højere grad af ideologisk identifikation med besættelsesmagten samt den stærkere koncentration omkring de indenrigspolitiske problemer.
- 5) *Fascistisk kollaboration.*

Dog turde det være oplagt, at denne typologi i virkeligheden mere er en gruppering af en række kollaborationstilfælde omkring en mindste fællesnævner – den ideologiske identifikation med nazismen – end den er en reel klassifikation af kollaborationsmotiver. For ser man nøjere efter, er den så fuld af sammenfald og glidende overgange, at det må være et spørgsmål, om den lader sig opretholde i den skikkelse, den har. Som jeg ser det, lader Mathias/Lembergs klassifikation sig i sidste ende reducere til blot to, men til gengæld væsensforskellige kollaborationsmotiver. Dels kan man tale om den kollaboration, der havde til hensigt at beskytte det besatte samfunds politiske, økonomiske og sociale struktur og hvis hovedhjørnesten var et *kontinuitetsmotiv*. På den anden side kan man tale om den kollaboration, der båret af et *forandringsmotiv* skulle agere løftestang for strukturelle ændringer i det besatte samfund.

Med sin *Leben mit dem Feind*, der er det nyeste og mest systematiserende bidrag til kollaborationslitteraturen, er Werner Rings uden tvivl den, der mest ambitiøst følger i Matthias/Lembergs spor. Med klare berøringspunkter til deres typologi opererer han med fire kollaborationsformer:²³

- 1) *Neutral kollaboration* (»Ich passe mich an«). Udøvet i den hensigt at klare sig igennem – hellere godt end skidt. Som eksempler nævner Rings embedsmænd, forretningsfolk, arbejdere beskæftiget i værnemagervirksomheder og Tysklandsarbejdere. Svarende til pkt. 1)-2) ovenfor.
- 2) *Ubetinget kollaboration* (»Unser Feind ist mein Freund«) er den, der betinges af nær ideologisk identifikation med besættelsesmagten. Som pkt. 5) hos Matthias/Lemberg.

²³ Werner Rings: *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945*. München 1979. Rings indleder hvert af sine fire kapitler om kollaborationens former med et dictum, der angiver motivet bag og målet med det pågældende samarbejde, op.cit. s. 112, 134, 164 og 197.

- 3) *Betinget kollaboration* (»Ich kollaboriere mit Vorbehalt«) tilstræbtes af sine udøvere, for derved at ændre de omstændigheder, der fremkaldte kollaborationen. Kun delvis sympatiserede man med den nazistiske ideologi. Vichy er her Rings' nøgleeksempel.
- 4) *Taktisk kollaboration* (»Ich kollaboriere, aber ich tue nur so...«). Udøvet med det formål at skaffe dækning for modstandsaktivitet. Herunder placerer Rings bl.a. den danske samarbejdspolitik, protektoratsregeringens dobbeltspil, jøderådene og den kommunistiske kollaboration før det tyske angreb på Sovjetunionen.

Ét af de problematiske forhold ved Rings' bog er imidlertid dette, at der i den gode fjerdedel af bogen, han vier kollaborationen, intetsteds forsøges en analyse af kollaborationsbegrebet og den brug, der kan gøres af det. Derved kommer også Rings' definitioner til at stå som postulater, hvortil der er bundet en overvældende eksempelsamling, som i det mindste punktvis efterlader kildekritiske betænkeligheder.²⁴

Kollaboration: magtudøvelse under pres

Den historiografiske analyse af kollaborationsbegrebet og dets anvendelse understreger som sagt især én tendens: det stadig bredere betydningsfelt, begrebet har opnået. Hvor kollaborationen for de Jong var summen af individuelle – men ikke altid frie – valg foretaget under den 2. verdenskrigs ekstreme pres, dækker begrebet nu en generel, til alle tider forekommende social adfærd – med det element af determinisme, der nu ligger deri. Fra at have været et kamera med telelinse, der især fokuserede på den politiske og økonomiske elites handlinger og motiver under konfrontationen med den nazistiske okkupation, er kollaborationsbegrebet blevet til et apparat med vidvinkel, som vil indfange samfundets kollektive reaktioner *in toto* på undertrykkelse af enhver art. I dén forstand er også kollaborationsforskningen faldet i trit med de internationale historiografiske trends.²⁵

Men denne perspektivforskydning har omkostninger – ikke mindst når studiet gælder politiske forhold i okkupationssituationen. Væsentlig er

²⁴ Det er således Rings' udgangspunkt i konsensuslitteraturen, der får ham til at klassificere den danske samarbejdspolitik som taktisk kollaboration.

²⁵ Inga Floto har i sin historiografiske anlagte: *Historie. Nyere og nyeste tid*. Kbh. 1985, passim, argumenteret for en forskydning i den vestlige historievitenskaber fra en i hovedsagen traditionel politisk historieskrivning til en mere strukturelt orienteret økonomisk, social og kulturel historie. Denne generelle trend, der indledtes i begyndelsen af dette århundrede, afbrydes eller retarderes i kortere perioder efter de to verdenskrige, hvor frem for alt krigsskyldsproblematikken tvinger fokus tilbage på de politiske forhold.

således den legitimering af den politiske elites handlen, der opstår, når man begrebsmæssigt jævnfører det hele samfunds påtvungne og nødvendige tilpasning med magtens valg af kollaborationen som politisk mulighed. Men umiddelbart vigtigere er sikkert de metodiske implikationer. Hvor der under en sociologisk/psykologisk synsvinkel sikkert kan findes berøringspunkter mellem den situation, hvori eksempelvis en Laval måtte handle, og dén, hvor arbejderne måtte vælge mellem job på en værnemagervirksomhed eller arbejdsløshed, så er der for mig at se ikke meget at hente i det brede kollaborationsbegreb, når det er de politiske beslutningsprocesser, vi arbejder med. Man kan ikke sidestille magtens og u-magtens stilling og initiativ i besættelsessituationen, for der var lige præcis indflydelsen, informationsniveauet, ansvaret og rækkevidden af det, man gjorde eller undlod at gøre, til forskel.

Vil man altså undgå, at kollaborationen – som en hypotese om tilstedeværelsen af visse grundlæggende betingelser, motiver og former i forholdet mellem besættelsesmagt og den politiske magts udøvere i de besatte lande – opløses og fortyndes til ingenting, er der metodisk set kun én vej frem. Vi må operere med et *sociologisk tilpasningsbegreb*, der dækker det forhold, at der i ethvert udviklet samfund er en dyb inert, en uvilje mod at kaste den etablerede samfundsmæssige struktur over bord til fordel for det uoverskuelige. Som sådan var det tilpasningen, der fik jævne mennesker til samvittighedsfuldt at passe deres arbejde – og administratorer på alle niveauer til at søge status quo sikret. Om man så vil betegne denne tilpasning som »kollaboration« turde være mere en smagssag end et reelt metodisk problem.

Imidlertid var den politiske elites initiativer i besættelsessituationen andet og mere end blot tilpasning i den nævnte sociologiske forstand. I den udstrækning man vil fastholde tilpasningen som »kollaboration« bør den derfor suppleres med et *politologisk kollaborationsbegreb*, der dækker et specifikt handlingsmønster hos den magtbærende del af de besatte samfund. Og i dén forstand var kollaborationen et program eller en taktik, der kom til udtryk i en beslutningsproces, hvor afgørelser blev truffet på et givet grundlag, i en særlig situation og med en bestemt hensigt.

Således forstået var kollaborationen akkurat *ikke* en funktion af magtesløshed, men derimod et udtryk for at den politiske elite stadig havde både magt og vilje til at udøve den – selv under presset fra okkupationen. Overfor besættelsesstyret kunne man formulere en politik, der havde til hensigt at beskytte samfundet og sikre det mod kaos. Eller man kunne mere vidtgående søge besættelsestrykket udnyttet i en mere eller mindre omfattende justering af det politiske system, produktionsfor-

hold eller ideologi. I sidste ende var der tale om frivillige valg, for tyskernes magt var ikke ubegrænset, hvad selve dette, at der *overhovedet* kunne laves politik og administreres jo viste. Det blev kollaborationens skæbne, at den ikke i efterkrigstiden formåede at argumentere for disse valg, men søgte ly under dobbeltspilsmyster og i pseudo-*résistance*.

Kernen i den opfattelse, der her forsøgmæssigt er skitseret, finder vi formuleret hos den tjekkiskfødte Vojtech Mastny: »In the last analysis everybody collaborated in order to survive; just working and performing other normal social functions sustained the social organism which served the needs of the oppressor. / In explaining political behavior, this »objective« concept of collaboration is of little use. In a narrower sense, the notion of collaboration ought to be limited to situations where free choice existed, that is, whenever it was possible either to engage in an action likely to promote the enemy's interests, or to abstain from it.«²⁶

Den politiske kollaboration i praksis

I en vis forstand var al kollaboration politisk. Definerer man politik som fastlæggelse af målsætninger og aktive forsøg på at føre disse igennem, er det ikke svært at se det politiske element, når eksempelvis de militære værn lod sig involvere i beskyttelsesopgaver og materielaflevering eller når stats- og lokaladministration effektuerede besættelsesmagtens krav og forlangender, for i begge tilfælde var der tale om prioriterede og begrundede valg. Også når lokale nazistiske grupper ikke bare agiterede for, men satte magt bag kravene om samfundsforandringer hen imod det tyske mønster, er det politiske element evident.²⁷

En så bred opfattelse af den politiske kollaboration er ikke synderlig håndterlig, skønt den jo i grunden understreger enhver kollaborations-

²⁶ Vojtech Mastny: *The Czechs under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939-1942*. New York 1971, s.3. Det næste skridt – at gøre kollaborationen til kun et politologisk begreb – tager Jan Tomasz Gross i sin: *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939-1944*. Princeton, N.J. 1979, især s.117-26. Iflg. ham har en given besættelsespolitik til formål at sikre okkupanten magt (authority), sagkundskab (expertise) og arbejdskraft (manpower). Kun når der er tale om magt, bruger Gross betegnelsen kollaboration. Derudover taler han om samarbejde (cooperation).

²⁷ Hvad man vil bedømme til at være *politisk* kollaboration, afhænger i sidste ende af det anvendte politikbegreb. Politik kan dels forstås som særlige sociale relationer og handlinger, dels henvise til særlige institutioner. Blandt relationsdefinitionerne kan man skelne mellem ihvertfald tre typer. Politik kan her forstås som spørgsmål, der 1. vedrører *magten* og hvem der skal udøve den, 2. omhandler *konflikter* og løsningen af dem i en situation præget af forandring og relativ knaphed, eller 3. angår definitionen og gennemførelsen af *fælles mål*. Den (ældre) institutionelle afgrænsning af politik, lægger vægten på *staten* og fænomener i tilknytning hertil, især den praktiserede statsstyrelse.

forms karakter af politisk valg temmelig præcist. I mangel af bedre vil vi derfor her gribe til den ovenfor nævnte aktørtypologi og et temmelig snævert politikbegreb og bestemme den politiske kollaboration som den, der udformedes og effektueredes af de besatte landes institutionaliserede politiske organer: regering, parlament og statsoverhoved. I det ene af de tre lande, vi her skal betragte nærmere – Danmark – bestod denne tredede størrelse formelt uantastet besættelsen igennem. I praksis blev den dog lagt død efter sommeren 1943, således at stillingen på mange måder blev parallel til situationen i Norge og Holland, hvor statsadministrationen blev den primære bærer af den politiske kollaboration – men uden direkte politisk ansvar. I Frankrig ophørte Nationalforsamlingens politiske virksomhed allerede i sommeren 1940, omend den formelt set stadig eksisterede. Her – som også i Protektoratet, hvor parlamentet helt afskaffedes – blev regering og statsoverhoved nøglefaktorerne i udformningen af den politiske kollaboration.²⁸

Det er vist nok almindeligt anerkendt, at skønt den nazistiske udenrigspolitik i temmelig enestående grad var dynamisk og ekspansiv, så var det for regimet forbundet med overordentlig store vanskeligheder blot at udforme – for ikke at tale om at gennemføre – en rimelig homogen og konsistent politik for administrationen af de besatte områder. Som sådan var nazisterne nok erobrere, men ikke imperiebyggere. Det kom dels til udtryk i et stort antal indbyrdes stærkt afvigende forvaltningsformer, der næsten overalt blev stabled på benene som *ad hoc*-ordninger. Dels viste det sig i det forhold, at Det tredje Riges spidser godtog eller endda blev inddraget i den standende kompetencestrid på alle niveauer i det nazistiske hierarki. Det heraf følgende administrative kaos blev på godt og ondt en del af okkupationspolitikken i de besatte lande. Og dermed blev det et væsentligt, skønt af de kollaborerende kun sparsomt erkendt, ydre grundvilkår for den politiske kollaboration.

Det ligger i sagens natur, at Det tredje Rige ikke havde ressourcer til en fuldstændig overtagelse af enhver form for magtudøvelse på et helt kontinent. Ser man bort fra mindre geografiske områder med betydelige tyske befolkningsandele, der enten annekteredes eller sattes under civil særforvaltning, måtte der i stærkere eller svagere grad blive tale om et indirekte styre. Det omfattende system af forvaltningsformer, der ud-

²⁸ Valget af netop Tjekkoslavakiet, Danmark og Frankrig som cases i undersøgelsen er forårsaget dels af forskningssituationen, dels af den politiske kollaborations strukturelle lighedspunkter i de tre lande. Det forhold, at det her var etablerede politikere, der kom til at bære kollaborationen, genfinder man i øvrigt i flere sydøsteuropæiske lande. Om og i hvilket omfang undersøgelsens resultater kan siges at have relevans for de lande, hvor statsadministrationen blev kollaborationens nøgelfaktor, skal ikke afgøres her.

sprang heraf, var som sagt af udpræget *ad hoc*-karakter, født som det var under den diplomatiske og militære højkonjunktur 1938-42. I de lande, vi her skal se på, drejer det sig om *Protektoratsverwaltung* og *Reichsauftragsverwaltung* (Protektoratet), *Aufsichtsverwaltung* (Danmark) og *Militärverwaltung*, som den udøvedes i den besatte del af Frankrig.²⁹ Målt efter graden af kontrol og repression kan man opstille en graduation fra den mildeste, tilsynsforvaltningen, til den sværeste, forvaltning på direkte ordrer, idet man dog må gøre det ganske vidtgående forbehold, at kontrollen og undertrykkelsen uanset forvaltningsform altid lod sig stramme op – i større eller mindre grad efter hvad situationen nu krævede. I det mindste på dette punkt lader myten om tysk formalisme sig ikke bekræfte!

Den givne forvaltningsform – og især alternativerne til den – var forhold, de kollaborerende altid var sig yderligt bevidste. Det var dette, den politiske kollaborations andet grundvilkår, der skabte det fænomen, man har kaldt kollaborationens »skråplan«,³⁰ som udtryk for, at der i forhold til den indskrænkede frihed og det aktuelle mål af repression altid var noget, der var værre. Der var altid en skanse – men aldrig den sidste – at forsvare.

Det afgørende i disse betragtninger er, at de politiske aktører havde et reelt spillerum – også selv om landet var besat. Hvordan dette spillerum udnyttedes, ahang af udviklingen i den tyske besættelsespolitik, af krigskonjunkturerne og af indre-politiske traditioner og tilstande i det aktuelle besatte område. En betragtning af den politiske kollaborations praksis giver anledning til den hypotese, at samspillet med besættelsesmagten lod sig gennemføre på to, principielt helt forskellige måder. Samarbejdet med besættelsesmagten kunne enten lægges til rette som en defensiv overlevelsesstrategi, der konkret betød politisk samling og forsøg på at vinde tid. Kollaborationen søgtes da i størst mulig omfang tillempet et mønster: okkupantens aktion – de okkuperedes reaktion. Eller man kunne gå mere offensivt til værks, give besættelsesmagten indrømmelserne – helst før den alligevel selv gennemtvang dem – for derved at sikre sig good-will. Omsat til mere passende udtryk vil vi her tale om *attentisme* overfor *aktivisme*.³¹

²⁹ For en kortfattet oversigt over de tyske forvaltningsformer, se Rings op.cit. s. 50-53.

³⁰ Se eks. Henrik S. Nissen: 1940, eks. s. 39. Jvf. også Kirchhoff: Augustoprøret 1943, eks. I, s. 137.

³¹ Man vil bemærke parallellen til de Jongs *Kollaboration wider Willen* og *Kollaboration aus freien Stücken*. Mine betegnelser gør intet krav på originalitet. »Attentisme« er således et lån fra den franske besættelseslitteratur, hvor den alm. dækker en politisk-militær taktik, der gik ud på at afvente en passende lejlighed til på ny at slutte op omkring den allierede krigsførelse; se eks. Robert O. Paxton: *Vichy France. Old Guard and New Order 1940-1944*. New York 1972, s. 103. Det bør dog understreges, at den type kollaboration, som i det flg.

Den politiske kollaborations kendetegn er da dette, at det politiske system – uanset den form det fik efter den tyske indmarch – fortsatte med at træffe beslutninger i forhold til et mere eller mindre veldefineret program og indenfor de marginer, som besættelsesstyret satte.

Tjekkoslavakiet: det systematiske dobbeltspil

München-aftalerne i september 1938 tvang Tjekkoslavakiet til at afstå Sudeterlandet til Tyskland. Én af forligets alvorlige konsekvenser var, at det eksisterende politiske system, der ellers havde været et af de mest stabile i mellemkrigstidens Østeuropa, ikke viste sig levedygtigt i den proces, som forandrede Tjekkoslavakiet fra småstat til tysk satellit. En ny forfatning, grundlaget for den såkaldt 2. republik, indførte et to-partisystem, og i løbet af efteråret og vinteren fulgte i hastig rækkefølge opløsningen af det kommunistiske parti, KPČ, indførelsen af presseensur, etablering af enhedsfagforeninger, lovgivning om jødernes stilling, regler for udlevering af eksilerede tyskere og endelig en fuldmagtslov til regeringen.³²

Den kampløse tyske aktion 15. marts 1939 udskilte Slovakiet som formelt selvstændig tysk satellit, mens »Rest-tjekkiet«, de tjekkiske landskaber Böhmen og Mähren, omdannedes til tysk protektorat. Skønt hårdt bedømt af eftertiden betød mødet mellem Hitler og den tjekkoslovakiske præsident, Emil Hácha, natten til den 15. marts ikke meget,³³ og snart efter gled Tjekkoslavakiet ud af det militære synsfelt i *Oberkommando der Wehrmacht*, OKW, som også i de allierede stabe.

Om morgenen den 16. marts oplæste den tyske udenrigsminister Ribbentrop i den tjekkiske radio et *Erlaß des Führers und Reichskanzlers vom 16. März 1939 über das Protektorat Böhmen und Mähren*. Dokumentets præambel og 13 artikler fastlagde besættelsessystemets overordnede linier.³⁴ Føreredekretets nøglepunkt var fastlæggelsen af Protektoratets autonomi. Ligesom paragrafferne om Rigsprotektorens beføjelser (artikel

benævnes »attentisme«, nok var kendetegnet ved afventen og tilbageholdenhed, men *aldrig* ved et ønske om krigsdeltagelse på allieret side. »Aktivisme« er et tjekkisk lån og henviser især – men ikke kun – til de forsøg på at opbygge et positivt og loyalt samarbejde med besættelsesmagten, som gjordes af den nationale enhedsbevægelse (NS) og dele af protektoratsregeringen; se Detlef Brandes: *Die Tschechen unter deutschem Protektorat I-II*. München/Wien 1969-75. Henv. gælder bd. I, s.9 og passim.

³² Mastny op.cit. s.22.

³³ Hovedkilderne til mødet er optrykt i: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945 (ADAP)*, serie D, bd. IV, nr. 228-29.

³⁴ Føreredekretet findes optrykt som nr. 246 i ADAP, D IV. Jvf. Brandes op.cit. I, s. 20-21 og Mastny op.cit. s. 49-51.

5) og Rigsministeriernes rettigheder (art. 11) er også autonomi-bestemmelsen i artikel 3 temmelig kortfattet og upræcis.³⁵ Det hænger naturligvis sammen med dokumentets ophavssituation: protektoratets formelle status og tilvejebringelsen af en funktionsdygtig besættelsesordning kom i anden række. Hvad det gjaldt om, var først og fremmest at skabe et dokument, som dels lå i forlængelse af Hitler-Hácha-erklæringen af 15. marts, dels kunne legitimere besættelsen overfor omverdenen som en politisk nødvendighed fremkaldt af den tjekkoslovakiske enhedsstats sammenbrud. Som sådan udgjorde bestemmelserne i Førerdekretet kun en ramme, der senere måtte udfyldes af Rigsprotektoren og Rigsadministrationen. Oprindeligt lå kun få områder, heriblandt udenrigspolitik og forsvar, udenfor protektoratsregeringens autonome rettigheder, men med tiden voksede disse områders antal betydeligt.³⁶

Skønt Førerdekretet ikke angav retningslinier for organiseringen af politisk aktivitet i Protektoratet, så fik besættelsen til følge, at det politiske system omkalfatredes i en grad, der i praksis betød den kortvarige 2.republikks endeligt. 21.marts opløstes parlamentet og alle politiske partier. Samme dag udpegede Hácha et 50 mands-råd, der påtog sig ledelsen og opbygningen af en national enhedsbevægelse. *Národní Sourucenství*. I NS-ledelsen var alle politiske partier – dog ikke kommunister og fascister – repræsenterede, for det meste ved politikere fra anden række i partihierarkiet.

På tysk side indsattes den forhenværende udenrigsminister, Konstantin v.Neurath, som Rigsprotektor. Skønt han som protektor flere gange evnede at sikre sin position i forhold til konkurrenterne i Berliner-administrationen, og også en enkelt gang demonstrerede sit temmelig rabiate syn på Protektoratets fremtidige stilling, så fremstår han alt i alt som »due« i forhold til sin mere radikale næstkommanderende, statssekretæren ved Rigsprotektorembedet, Karl Hermann Frank, der udover denne funktion tillige beklædte posten som *Höhere SS- und Polizeiführer* i Protektoratet og dermed sikrede også SS-apparatet indflydelse på forholdene.³⁷

Sammenfattende kan man sige, at udviklingen i de første uger efter den tyske indmarch skabte et system med ustabile balancer på alle niveauer.

³⁵ Art. 3 lyder således: »Das Protektorat Böhmen und Mähren ist autonom und verwaltet sich selbst. Es übt seine ihm im Rahmen des Protektorats zustehenden Hoheitsrechte im Einklang mit den politischen, militärischen und wirtschaftlichen Belangen des Reiches aus. Diese Hoheitsrechte werden durch eigene Organe und eigene Behörden mit eigenen Beamten wahrgenommen.«

³⁶ Mastny op.cit. s.92.

³⁷ Brandes op.cit. I, s.30-38 og 129-32; Mastny op.cit. s.126-27.

Det gjaldt først og fremmest i forholdet mellem protektoratsregering og besættelsesmagten, men det gjaldt også på de indre linier – både hos tyskere og tjekker. Pointen er, at det efterfølgende begivenhedsforløb ikke kun lader sig analysere under en påstand om tysk tvang, for de ustabile balancer skabte i virkeligheden en meget åben situation. Dermed stillede protektoratsregeringen i en reel og samtidig meget »politisk« valgsituation.

Selv om valgene i forhold til besættelsesmagts fordringer blev foretaget af protektoratsregeringen³⁸ og præsidenten, så skete beslutningstagningen ikke i et tomrum. Når det gælder den politiske kollaboration i Protektoratet kan man endda sige, at denne mere end noget andet sted måtte udformes under hensyntagen til og i samarbejde med kredse, hvis formelle andel i magten og det politiske ansvar var ubetydelig. Jeg tænker her dels på den eksiltjekkiske bevægelse under ledelse af Háchas forgænger i præsidentembedet, Edvard Beneš i London, dels på de hjemlige modstandsorganisationer i Protektoratet.³⁹ Det, der især gør Protektoratet interessant i vores sammenhæng, er, at der i de første to besættelsesår bestod en reel, omend ikke gnidningsløs forbindelse mellem kollaboration og modstand. Den påstand om dobbeltspil, der er så fremtrædende et element i andre landes okkuperingsmytologi, havde i Protektoratet realiteter bag sig.

Ved en umiddelbar betragtning bestod protektoratsregeringens grundlæggende interesse i en forbindelse til modstanden først og fremmest deri, at kontakten politisk set medførte en spredning af ansvaret for de ubehagelige beslutninger, den måtte tage. I det mindste lader den for en regering så usædvanlige anerkendelse af sin egen underordning i forhold til en alternativ politisk organisation, som Hácha ved flere lejligheder tilkendegav over for Beneš, sig næppe forstå på anden vis. Samtidig håbede man vel også at kunne lette kollaborationens fundamentale

³⁸ 27. april 1939 omdannedes den tjekkiske regering. Hovedparten af de 9 ministre var gengangere fra det tidligere kabinet. Den tidl. trafikminister, general Alois Eliáš, der må betegnes som konservativ, blev ministerpræsident. Háchas kancellichef, juristen Jirí Havelka, der havde været en vigtig faktor bag skabelsen af den 2. republiks forfatning, overtog udenrigsministeriet. Mastny op.cit. s. 60, jvf. Brandes op.cit. I, s. 41-42.

³⁹ Af dem var der fire; foruden den kommunistiske organisation nemlig hærens ON, den i hovedsagen af borgerlige politikere dominerede Pú samt den socialdemokratiske PVVZ. Hovedopgaverne var efterretningsarbejdet til fordel for eksilet og de vestallierede, vedligeholdelsen af radioforbindelsen til eksilet og det illegale bladarbejde. Kommunisterne, der som nævnt var blevet illegaliserede allerede før den tyske okkupation, havde, så vidt det kan ses, ikke kontakt med den øvrige modstand eller protektoratsregeringen.

krisekarakter ved hjælp af den alternative informationskanal, som modstanden ret hurtigt kom til at udgøre.⁴⁰

Men kontaktens helt afgørende forudsætning lå et ganske andet sted, nemlig i den tidlige tjekkiske modstands natur. Litteraturen har belært os om, at forholdet mellem kollaboration og modstand på det nærmeste var antitetisk, og forskningen udpeger almindeligvis årsskiftet 1942/43 som tidspunktet, hvor den organiserede, væbnede modstand for alvor brød igennem. I dette mønster passer Protektoratet ikke ind, for dels var der kontakten mellem modstand og kollaboration og dels var en omfattende illegal organisering i gang allerede fra sommeren 1939.

Modstandsfilosofien, som den så ud i 1944-45, blev båret af to grundsynspunkter. Dels dette, at kampen mod tyskerne måtte føres nu og her, og dels at kollaboration med besættelsesmagten var et forræderi mod de nationale interesser. I forholdet til den politiske kollaboration kan man betegne disse synspunkter som udpræget »systemfjendtlige«. Men der fandtes også en anden, ofte overset modstandsopfattelse – og det var den, der beherskede den første protektoratsmodstand. Nøglepunkterne heri var dels, at den væbnede kamp mod besættelsesmagten skulle *forberedes*, men ikke forceres frem eller udløses, før en allieret invasion gjorde den nyttig, og dels accepten af den politiske kollaboration som en uomgængelig nødvendighed. Som sådan skulle modstanden virke for nationens befrielse, og derved skabe grundlag for en tilbagevenden til forholdene *ante bellum*. Dette modstandssynspunkt var *systemvenligt* – og det var netop dette, der karakteriserede organisationer som ON, PÚ og (i mindre grad) PVVZ samt ikke mindst den eksiltjekkiske bevægelse i London.⁴¹ Protektoratsregeringen *spillede* et veritabelt dobbeltspil, men det var med en modstand, der ikke grundlæggende betvivlede fornuften i – og derfor heller ikke for alvor truede – den politiske kollaboration.

I maj 1939 rejste tyskerne spørgsmålet om det betimelige i en troskabsed til Det tredje Riges Fører og Rigskansler, som skulle aflægges af alle offentligt ansatte samt de tjenestegørende ved den 6000 mand store militære styrke i Protektoratet. De tyske initiativer og de tjekkiske

⁴⁰ Det er ikke lykkedes at finde en systematisk analyse af informationsspørgsmålet. Brandes' spredte bemærkninger lader dog forstå, at de vurderinger, som Beneš videregav til protektoratsregeringen, gennemgående var yderligt optimistiske. Den urealistiske politiske information fra eksilet slørede protektoratsregeringens perception af krigskonjunkturerne – hvad der igen må antages at have påvirket den politiske kollaborations praksis.

⁴¹ Denne modstandsopfattelse er også repræsenteret i andre besatte lande, her hjemme f.eks. af den illegale militære efterretningstjeneste, »Ligaen«. For denne og flere eksempler, se Hans Kirchhoff og Aage Trommers anm. af H. C. Bjerg: *Ligaen* (1985), i nærværende tidsskrifts bd. 87, s. 397-415.

reaktioner i forbindelse med denne *Treuegelöbnis* lader sig anvende til en placering af protektoratsregeringen mellem attentisme og aktivisme i det første besættelsesår.⁴²

Internt i protektoratsregeringen foranledigede den tyske fordring en debat, hvis argumentationsstruktur vi i kollaborationssammenhæng uden tøven tør kalde klassisk. På den ene side hævdede en gruppe ministre, heriblandt ministerpræsidenten Eliáš, at man ikke kunne gå i forhandling med besættelsesmagten. Gjorde man det, ville det kunne tolkes som en accept af overgrebet 15. marts. Efter denne gruppes mening var forhandling heller ikke nødvendig, thi snart ville den store krig bryde ud og tyskerne hurtigt lide nederlag.

Kabinettets anden fløj delte ikke denne optimistiske vurdering. Gruppens talsmand, udenrigsminister Havelka, var ikke sikker på, at det ville komme til en almen europæisk krig i den nærmeste fremtid. Derfor mente han, at man burde søge befolkningens lidelser og germaniseringsbestræbelserne bremset under de forhandlinger, der nu åbnede sig mulighed for. Tilmed kunne man måske sikre en udvidelse af autonomien og tyske indrømmelser i territorialspørgsmål.⁴³ Vigtigst var dog, at man udnyttede forhandlingsmuligheden, mens den var der. Kastede Hitler sig ud i et nyt militært eventyr, ville chancen for tyske indrømmelser sikkert bortfalde.

I første omgang fik den attentistisk indstillede fløj overtaget og Havelka-gruppen blev bremset. Det tyske angreb på Polen foranledigede imidlertid Hitler til i begyndelsen af september påny at erklære sin interesse i en troskabsed, men nu aflagt til ham af Hácha personligt. Til gengæld kunne tjekernes autonomi udvides og Teschen-området tillægges Protektoratet.

Det skærpede tyske krav satte igen skub i protektoratsregeringens interne diskussion. Resultatet blev et »klagebrev« fra Hácha til Hitler midt i oktober. Brevet opremsede en række forhold, hvori tyskerne var gået ud over de begrænsninger, som Førerdecretet af 16. marts havde udstukket. Hácha ønskede derfor et møde med Hitler, hvortil regeringen udstyrede ham med endnu en serie tjekkiske fordringer. Troskabseden kunne aflægges, dersom man fik tyske modydelse.

Den tjekkiske henvendelse skal have krænket Føreren voldsomt, og Hácha fik da heller intet svar. I stedet pressede tyskerne i anden halvdel af oktober stærkt på for at få troskabseden i hus. Men om forhandlinger

⁴² Skitsepræget i det flg. skyldes, at kilderne til spørgsmålet om troskabseden i alt væsentligt er tjekkiske, hvorfor fremstillingen bygger på Brandes op.cit. I, s.49-52 og Mastny op.cit. s.108-10.

⁴³ Det var især landskabet Teschen, der var blevet afstået til Polen 10. okt. 1938, man havde i tankerne.

kunne der ikke være tale, hvilket foranledigede Hácha til overfor Neurath at afvise projektet helt. Da udsigterne for en kompromisfred i årets sidste måneder blev stadig ringere, svandt også den tyske interesse for troskabseden. Fra et tysk standpunkt havde dens væsentligste funktion været, at den skulle sikre det tyske greb om Böhmen og Mähren også efter en eventuel fredsslutning.

Modstanden – både den eksilerede og den hjemlige – afviste ikke principielt forhandling med besættelsesmagten. Fra London rådede Beneš til den yderste forsigtighed i spørgsmålet, men udviste i øvrigt stor langmodighed overfor protektoratsregeringen, ikke mindst fordi hans position som ubestridt eksilleder endnu ikke var sikret. Gennem efteråret 1939 søgte den hjemlige modstand at indhente klare direktiver angående troskabseden fra London, men havde ikke held hertil, angiveligt fordi radioforbindelsen var ustabil og fra december til marts det følgende år helt afbrudt. Detlef Brandes har påvist, at den hjemlige modstand, trods senere påstande om det modsatte, ikke afviste princippet i troskabseden, men nok holdt det for klogt, om protektoratsregeringen afgav en mindre forpligtende erklæring.⁴⁴

Spillet omkring troskabseden til Føreren, som det udfoldede sig fra maj til udgangen af oktober, viser, at Hácha og protektoratsregeringen i høsten 1939 endnu lå nærmest en attentistisk linie i den politiske kollaboration med tyskerne. Men det viser også, at grunden var ved at skride under denne taktik. De ministre, der foretrak den afventende linie, bevægede sig rent faktisk fra en stilling, hvor de afviste enhver forhandling med besættelsesmagten, til en position, hvor der nok kunne forhandles – når bare de tjekkiske indrømmelser afstedkom tyske ditto.

Glidningen henimod en mere aktiv politisk kollaboration kom til udtryk på ét-årsdagen for Protektoratets oprettelse, hvor Hácha lod afsende et *Sieg-und-Heil-telegram* til Hitler. Telegrammet skal være blevet afsendt dels for at glatte det uheldige indtryk ud, som præsidentens »klagebrev« det foregående år havde efterladt, dels i den hensigt at få frigivet det ikke ringe antal politiske fanger, som var interneret i Tyskland.⁴⁵ I løbet af april 1940 aflagde embedsmændene i Protektoratet den oprindeligt krævede troskabsed.

Det synes at være et væsenstegn ved aktivismen, at dens eksistens og udfoldelsesmuligheder var yderligt betinget af krigskonjunkturerne. Heller ikke når det gælder Protektoratet, lader dette sig underkende, for det franske nederlag i sommeren 1940 hensatte protektoratsministrene i en

⁴⁴ Brandes op.cit. I, s. 52.

⁴⁵ Ibid. s. 106-07, jvf. s. 51-52.

tilstand af sand panik. Uden smålig skelen til situationen før det franske *débâcle* tilbød Hácha i juli og igen i september Neurath at aflægge den forlangte troskabsed. Nu kunne det imidlertid være lige meget, for Hitler var ikke længere i stemning til tuskhandel.⁴⁶ Havelka inspirerede afsendelsen af et hospitalstog til Værnemagten og Hácha lod NS-ledelsen udskifte med mere aktivistisk indstillede personer. I oktober gratulerede præsidenten over radioen de tyske tropper med sejren, og samtidig indførtes den toldunion mellem Riget og Protektoratet, der skabte fri bane for tysk udbytning.⁴⁷ Meget af alt dette blev af protektoratsregeringen overført eksilet fremstillet som produkter af tysk tvang. Men kilderne siger noget andet: man ville sikre sig goodwill!

Nu udeblev jo imidlertid den fuldstændige tyske sejr og dermed kom aktivismen snart i vanskeligheder. Ikke at den blev opgivet, for det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 kunne stadig udløse et farligt tjekkisk tilbud om selv at overtage visse bevogtningsopgaver i Protektoratet, så det derved frigjorte tyske mandskab kunne indsættes på Østfronten.⁴⁸ Men samtidig strammedes kollaborationen op: man definerede vagt dens grænser, Havelka bragtes til fald og Hácha førte sig mere håndfast frem overfor besættelsesmagten.⁴⁹ Sammenlagt med andre forhold gav det i efteråret 1941 anledning til en tysk justering af besættelsesforholdet.

Baggrunden for udnævnelsen af chefen for det tyske sikkerhedspoliti, *SS-Obergruppenführer* Reinhardt Heydrich, til stedfortrædende Rigsprotektor i september 1941 dølger sig – som så ofte når det gælder Førerens direkte indgreb i besættelsespolitikken – i de problemer, der følger af manglen på primært kildemateriale. Udnævnelsen er oftest blevet udlagt som et tysk svar på den stigende uro i Protektoratet gennem sommeren 1941.⁵⁰ Om så er, eller om Vojtech Mastny er tættere på sandheden, når han ser Heydrich-missionen som et af de gunstige krigskonjunkturer fremkaldt forsøg på at afprøve det tyske *Neuropa-design* i praksis,⁵¹ får stå hen. Til

⁴⁶ Ibid. s. 114, jvf. Mastny op.cit. s. 157.

⁴⁷ For Toldunionen, se Brandes op.cit. I, s. 152-54.

⁴⁸ Ibid. s. 148; Mastny op.cit. s. 173-74.

⁴⁹ Grænsen gik tilsyneladende ved tyske krav om optagelse af fascister i regeringen og nye regeringserklæringer med statsretsligt bindende indhold vendt mod de allierede; Brandes op.cit. I, s. 142. For Háchas linie, ibid. s. 147-49.

⁵⁰ Ibid. s. 207-08.

⁵¹ Mastny op.cit. s. 185-87. De to forklaringer hænger i sidste ende på fortolkningen af den tale, som Heydrich 2. oktober leverede i Prag for en udvalgt skare af tyske administratører. Det er ikke stedet her at analysere talen, der findes optrykt i Václav Král (udg.): *Die Vergangenheit warnt: Dokumente über die Germanisierungs- und Aussiedlungspolitik der Naziokkupanten in der Tschechoslowakei*. Prag 1960, s. 122-33. Hvor Mastny ser talen som

gengæld er det udenfor enhver tvivl, at SS-generalen med sig fra Berlin bragte en *Gesamtkonzeption*, der, når det gælder besættelsespolitikens midler, var afgørende forskellig fra Neuraths. Den radikalitet, hvormed Heydrich virkeliggjorde sin plan, torpederede samtidig protektoratsregeringens muligheder for at kollaborere politisk. Om dét så var et af hans mål eller om det snarere var en omkostning, han affandt sig med, kan vi ikke vide. Var det første tilfældet, sætter det ihvertfald den politiske kollaborations muligheder på længere sigt i et temmelig dystert perspektiv.

Metoden, som Heydrich tog i anvendelse, har Mastny meget rammende kaldt »Breaking and Bending«. *Peitsch und Zuckerbrot* var den blevet kaldt af Karl Hermann Frank allerede i 1939, men til forskel fra Heydrich var Franks position i nazi-hierarkiet ikke af en sådan karat, at han på eget initiativ kunne sætte den igennem.

Straks efter sin ankomst satte Heydrich hele politiapparatet ind i jagten på modstandsbevægelsen, hvis dårlige *security* var medvirkende til, at arrestationsbølgerne skar dybt både i lederlaget og i de meniges rækker. Ved standretter dømtes næsten 400 tjekker til døden, mens flere tusinde deporteredes til KZ-lejr. SS-generalen selv lagde ikke skjul på, at det mere end jura var dommenes »optiske« effekt, det hele gjaldt.⁵²

Også protektoratsregeringens dobbeltspil blev knækket. Eliáš blev sat under anklage og dømt til døden.⁵³ Heydrich trynede Hácha og ministrene til lydighed og lod dem indirekte forstå, at hver og én kunne hænges op for præcis det samme, som havde bragt Eliáš til fald. Bruddet med den tjekkoslovakiske eksilregering i London blev den pris, som protektoratsministrene måtte betale for at redde skindet. Sideløbende med undtagel- sestilstanden og de repressive foranstaltninger indledte Rigsprotektoren en veritabel charmeoffensiv overfor arbejderne og landbruget. Akkorder, rationer og ferieordning forbedredes. Det var sukkerbrødet!

For alle praktiske formål var kollaborationen som politisk program nu død. Nogle måneder senere åbnede der sig for protektoratsregeringen ganske vist en teoretisk mulighed for at komme med i spillet igen, idet krigskonjunkturerne omkring årsskiftet 1941/42 antydede, at den endelige afgørelse måske alligevel ville lade vente på sig.⁵⁴ Det slog tilbage som

et brud med den hidtidige besættelsespolitik, mener Brandes, at dens konzeption – skønt hårdere i udtrykkene – ikke adskiller sig væsentligt fra Neuraths og Franks i 1940; Brandes op.cit. I, s. 210, jvf. også s. 129-32.

⁵² Tyskerne var vidende om kontakten mellem protektoratsregeringen og eksilet senest fra marts 1940; Mastny op.cit. s. 155, hvilket understreger Eliáš-sagens karakter af politisk skueproces. Dødsdommen fuldbyrdes først efter Heydrichs død i juni 1942.

⁵⁴ Brandes op.cit. I, s. 217-18.

en modererende faktor på den tyske besættelsespolitik, idet udsigten til en længerevarende krig gav ro, orden og forsyningssikkerhed topprioritet. Regeringsomdannelsen i januar 1942, der ophævede ministerpræsidiets, indsatte en tysker i det vigtige arbejds- og økonomiministerium og gjorde kabinetsmøderne til rene underskrivelsesforretninger uden debat, viste dog, at Heydrich ikke opgav den skærpede kontrol med regeringen.

Da Heydrich 27. maj 1942 ved to faldskærmsfolks mellemkomst såredes dødeligt, var hans opgaver i Protektoratet efter alt at dømme afsluttede.⁵⁵ Den reform af besættelsesadministrationen,⁵⁶ som han havde indledt med regeringsomdannelsen i januar og som afsluttedes efter hans død, satte punktum for den politiske kollaboration.

Det tjekiske eksempel understreger især ét forhold, der turde være gyldigt for den politiske kollaboration, hvor den end forekom. Nemlig dette at det for kollaborationen – som for et hvilket som helst politisk program – var resultaterne, der talte. I sammenhængen var det maksimale, de tjekiske politikere kunne forvente at opnå, at der etableredes en synlig beskyttelse mod det værst tænkelige: det vilkårlige terrorregimentet. Det var dén målsætning, som Heydrichs egne »optiske« forholdsregler og også terrorbølgen efter hans død, slog til skærver. Dermed gik protektoratsregeringens legitimeringsgrundlag fløjten. Vel vidende at de selv stod øverst på de tyske proskriptionslister kunne ministrene og Hácha ikke tage et brud med besættelsesmagten. Der var kun én mulighed tilbage, nemlig den, man hele tiden havde forsøgt at holde på armslængdes afstand: den viljeløse underkastelse.

Danmark: attentisme og aktivisme på knivsbladet

Det Danmark, der om morgenen den 9. april 1940 blev invaderet af tyske stridskræfter, var i politisk, økonomisk og social henseende langt mere homogent end Tjekkosllovakiet. Det politiske system var grundfæstet og havde næsten hundrede år på bagen. Der var intet etnisk problem af betydning. Som også i andre lande afstedkom 30'ernes økonomiske tilbageslag en ingeniørlig ublid politisk kamp, her udspillet mellem den

⁵⁵ Mastny op.cit. s. 203.

⁵⁶ Heydrichs forvaltningsreform indledtes med regeringsomdannelsen i januar, der begrænsede antallet af ministerier og skabte korrespondens mellem rigsprotektorens organisation og den tjekiske administration. Den således opbyggede forvaltningsform, *Reichsauftragsverwaltung*, havde store lighedspunkter med besættelsessystemerne, som de fandtes i Holland og Norge (Rigskommisariater). Den endelige reform gennemførtes efter førerbeslutning af 7. maj 1942 og iværksattes med Heydrichs forordning af 23. maj. For spørgsmålet i øvrigt, se Mastny op.cit. s. 199-201 og Brandes op.cit. I, s. 221-25.

radikale-socialdemokratiske regeringskoalition (fra 1929) og oppositionspartierne Venstre og Konservative. Men det blev aldrig en kamp for eller imod den demokratiske orden; dertil var Rigsdagens konsensus for ubrydelig. Det betød imidlertid ikke, at det politiske system var uden indre spændinger. Stærke animositeter mod det bestående lod sig høre fra kommunisterne i systemets venstre periferi, ligesom også højre side, fra Arne Sørensens *Dansk Samling* over de agrarkonservative i *Landbrugernes Sammenslutning* til Frits Clausens nazister, oplod røsten imod »systemet«. Pointen er imidlertid, at det i temmelig høj grad lykkedes det politiske system at marginalisere »systemfjenderne«. I dén sammenhæng var Kanslergadeforliget 1933, reformarbejdet på det sociale område fra 1934 og det ganske vist mislykkede forsøg på at ændre Grundloven i årene 1935-39 vægtige politiske stoppestød.

I den tyske krigsstrategi indtog Danmark ikke på noget tidspunkt en central plads. Først meget sent – i februar 1940 – blev Danmark inddraget i de tyske planer mod Norge. Heller ikke senere kom Danmark for alvor i fokus militært set. Skønt den lokale militære *Befehlshaber Dänemark* nok med mellemrum kunne benytte invasionstruslen i den hensigt at sikre sin position – således en von Hanneken under fredsoptimismen i sommeren 1943 – så var der næppe nogen i OKW, der for alvor troede på et allieret fremstød mod Danmark. Isolerede raids og afledningsmanøvrer mod især den jyske vestkyst kunne man naturligvis aldrig se bort fra, men en egentlig invasion, hvad enten denne nu havde Danmark som eneste eller blot en del af operationsområdet, mente den militære sagkundskab at kunne udelukke.⁵⁷

Man må antage, at det danske samfunds strukturelle kohærens og landets lave prioritering i tysk, og iøvrigt også allieret, strategi tilsammen udgør de væsentligste rammebetingelser for den politiske kollaboration i Danmark, som den konstitueredes med besættelsesordningen af 9. april og senere gennemførtes som politisk program.

»Besættelsesordning« er egentlig en lidt for håndfast betegnelse. Thi sagen var den, at man fra tysk side prioriterede Danmark så lavt, at man endnu mindre end i Protektoratet havde fikse og færdige planer for besættelsesstyrets udformning. Den sene inddragelse af Danmark i den militære planlægning hindrede vel også dette. Hvor tjekkerne var blevet præsenteret for et Førerdekret, måtte danskerne lade sig nøje med en række krav, pålæg og »gode råd«, der for fleres vedkommende var

⁵⁷ Kirchhoff: Augustoprøret 1943, I, s. 86-88.

ekstrakter af stående forholdsordrer og som overleveredes den danske regering i to memoranda af 9. og 10. april.⁵⁸

I det første memorandum havde tyskerne erklæret, at det med besættelsen ikke var hensigten at antaste Danmarks »territoriale integritet eller [dets] politiske uafhængighed«. De tyske tropper kom ikke »i fjendtligt øjemed«, som det også hed. Selv om de tyske tilsagn næppe kunne tages alt for bogstaveligt – det viste allerede indholdet af det andet memo – og skønt Danmark i overensstemmelse med folkeretten kunne udlægge den flagrante neutralitetskrænkelse som årsag til krig mellem de berørte parter, så var det ikke det, der skete. Tværtom fandt både tyskere og danskere det opportunt, at lade okkupationen fremtræde som en »fredsbesættelse«. Tyskerne, fordi der herved kunne hives et vigtigt propagandapoint hjem overfor omverdenen; danskerne, fordi det ad den vej syntes muligt at skabe politisk albuerum overfor besættelsesmagten. Der konstrueredes således en »fiktiv neutralitet«,⁵⁹ fiktiv, fordi den byggede på en temmelig vidtgående og vist nok ikke almindeligt anerkendt fortolkning af neutralitetsbegrebet.

Den gensidige dansk-tyske accept af neutralitetsfiktionen medførte, at besættelsesforholdet blev en sag, der rent teknisk skulle ordnes og reguleres ved forhandlinger mellem det danske Udenrigsministerium på den ene side og det modsvarende tyske *Auswärtiges Amt* på den anden. Hunden i dét spil kegler var først og fremmest de allieredes strategi, for ligesom det var stormagternes mere eller mindre åbenlyse accept af neutralitetsfiktionen, der holdt den i live, således var det også deres forkastelse af den, som kunne bringe den til ophør. Men også den tyske Værnemagt i Danmark og dens uomgængelige sikkerhedskrav skabte faldgruber. Værnemagten blotte tilstedeværelse nødvendiggjorde etableringen af et utal af lokale aftaler og praktiske ordninger, der næsten hver og én – hvis sagen sattes på spidsen – var af principiel betydning for opretholdelsen af den fiktive neutralitet. Blandt de praktiske ordninger var især de, der angik jurisdiktionen, herunder retten til at anholde, pådømme og eksekvere, når det gjaldt anslag mod Værnemagten, vigtige. Kunne de danske myndigheder ikke fastholde jurisdiktionen over danske statsborgere, så måtte al tale om neutralitet og fredsbesættelse klinge hult.

⁵⁸ Optrykt som bilag nr. 10-11 og 17 i: Betænkning til Folketinget afgivet af den af tinget under 15. juni 1945 nedsatte kommission (Parl. Komm.), bd. IV. Jvf. Nissen: 1940, s. 44-46.

⁵⁹ Henrik Nissen har behandlet neutralitetsfiktionen mere indgående i sin: En fiktion bliver til. Danmarks neutralitet efter 9. april. Tr. i: Hilsen til Hæstrup. Odense 1969, s. 160-74. Jvf. også Nissen: 1940, s. 42-44.

Politisk medførte neutralitetsfiktionen, at der etableredes et ganske vist usikkert og snævert, men dog reelt råderum for danskerne. Og man vandt tid. Det danske politiske system forblev selvsagt ikke upåvirket af de dramatiske begivenheder i april. Besættelsen krævede ikke blot uvante beslutninger, men kaldte i høj grad også på handlekraft og analytisk evne, når det gjaldt om at udfinde de tyske planer og deres motiver. For at kunne fungere effektivt, måtte det politiske system tilpasses vilkårene. Politologisk betragtet betød det for det første, at kredsen af beslutningstagerne blev mindre, dernæst at beslutningerne i højere grad end det almindeligvis var tilfældet fik krisekarakter, samt endelig at indenrigspolitiske spørgsmål fik en uvant udenrigspolitisk dimension.

Opstramningen af beslutningsprocessen kom til udtryk på to niveauer. For det første skabtes allerede 9. april en samlingsregering med repræsentanter for de fire store partier. Indtil ministeriets omdannelse i juli, der også indførte begrebet »upolitiske ministre«, fungerede Venstres og Konservatives ministre alene som ministre uden portefølje. Derefter fik de egne ressorts, hvad der unægtelig gjorde samarbejdet stærkere – men også mere forpligtende. Dernæst etableredes i juli 1940 det såkaldte *Rigsdagens samarbejdsudvalg*, der skulle formidle samarbejdet mellem regering og Rigsdag. Oprindeligt havde det været tanken at sammenslutte de fire partier, men et så drastisk skridt veg man dog tilbage fra. Alligevel blev resultatet et *faktisk* et-partisystem, for dels var det partiernes politiske sværvægttere, der havde sæde i udvalget, og dels var udvalget ikke pålagt begrænsninger i de sagsområder, det kunne tage op til drøftelse.⁶⁰

Hensigten bag det politiske samarbejde⁶¹ var vel i første omgang at svejse en demokratisk front sammen ud fra devisen »enighed gør stærk«. Udadtil var den rettet mod besættelsesmagten, indadtil mod de »antidemokratiske« kræfter, DNSAP på den ene side og kommunisterne på den anden. Men der var også andre plausible motiver; for de hidtidige regeringspartier dette, at samarbejdet betød spredning af ansvaret for gennemførelsen af og omkostningerne ved det program – kollaborationen – som stadfæstedes med besættelsesordningen af 9. april; for de tidligere oppositionspartier dette, at besættelsen med ét slag afbrød den mere end

⁶⁰ Nissen: 1940, s. 232-33; jvf. også hans artikel »Nimandsudvalget« i: Besættelsen 1940-45. Politik, modstand, befrielse. Red. af Jørgen Hæstrup m.fl., Kbh. 1979, s. 187-88.

⁶¹ De fleste forfattere er enige om at vurdere den politiske samling som en positiv styrkelse af danskernes stilling overfor besættelsesmagten. Se eks. Erich Thomsen: Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945. Hamburg 1971, s. 16; jvf. også Nissen: 1940, s. 454-55.

ti år lange ørkenvandring i dansk politik og – på trods af tyskerne – gav fornyet politisk indflydelse.

I forhold til de tjekkoslovakiske politikere gik danskerne ikke lige så vidt med tilpasningen af det politiske system. Skønt det havde været inde i overvejelserne, blev der ikke opbygget et enhedsparti, og tilpasningen gennemførtes i øvrigt indenfor den bestående forfatnings rammer.⁶² Når dette overhovedet lod sig gøre, var det først og fremmest på grund af neutralitetsfiktionen, denne sære størrelse, der – afhængigt af éns identifikation med det senere modstandssynspunkt – enten kan bedømmes som en mindre politisk genistreg eller et opportunistisk knæfald for overmagten. Afgørende var det, at danskerne ikke i første omgang blev tvunget ud i et opslidende forsøg på at sikre en vis grad af autonomi, men derimod med styrke kunne fastholde »fredsbesættelsen« – og dermed en spinkel suverænitet – som udgangspunkt i besættelsesforholdet. Naturligvis var suveræniteten en illusion, der kun kunne bestå akkurat så længe, besættelsesmagten fandt det hensigtsmæssigt.⁶³ Men under de givne omstændigheder, hvor det som altid i politik var resultaterne, der talte, lod man gerne som om kejseren havde noget på – når blot det gav bonus.

Set i lyset af den her anlagte hypotese – at den politiske kollaborations praksis lader sig forstå som en serie udsving mellem to yderpunkter, attentisme og aktivisme – udviser det danske forløb en række bemærkelsesværdige ligheder med det tilsvarende tjekkoslovakiske.

At attentismen blev den politiske kollaborations udgangspunkt i de småstater, som kom under tysk dominans før det franske nederlag i sommeren 1940, har sin naturlige forklaring i de ansvarlige politikeres perception af krigskonjunkturerne. Der var næppe nogen, der ventede, at krigen ville få den udstrækning i tid og rum, som den rent faktisk fik. Ovenfor så vi, at tjekkerne fra marts til september 1939 håbede på en hurtig allieret afklapsning af Tyskland, men samtidig frygtede for et storpolitisk kompromis, et nyt München så at sige. Disse forventninger, der jo begge viste sig ikke at holde stik, manede til forsigtighed i forhold til besættelsesmagten. Man måtte afvente begivenhedernes gang og

⁶² Først med opløsningen af DKP og interneringen af dets lederlag i sommeren 1941 overskred man som bekendt Grundlovens principper.

⁶³ Når suveræniteten ihvertfald formelt lod sig opretholde, skyldtes det ikke nogen speciel statsbevarende tankegang blandt diplomaterne i det tyske udenrigsministerium. Men de tyske diplomater havde – ligesom danskerne – en klar interesse i at fastholde suveræniteten, da det var den, som overhovedet begrundede Auswärtiges Amts føring af besættelsespolitikken i Danmark. Landet, der indtil 1944 var det eneste besatte territorium, AA havde ansvaret for, blev således en brik i nazi-statens interne kampe om indflydelse. Thomsen op.cit. s.8; Nissen: 1940, s.48-49.

undgå at eksponere sig for kraftigt. Der måtte kollaboreres – men på attentismens betingelser. Fra krigsudbruddet i september til Frankrigs fald satte man så sin lid til den engelsk-franske kampkraft, hvad der igen satte midlertidig bom for aktivistiske bestræbelser. Endelig medførte det franske sammenbrud, at det værst tænkelige – tysk sejr – rykkede indenfor grænserne af det mulige, mens det næstværste – en kompromisfred på basis af Tysklands nye magtposition – blev endog meget sandsynlig. Begge dele ligefrem kaldte på aktivismen, og man skulle ihvertfald hen over årsskiftet 1940/41, ja, måske endda helt frem til amerikanernes indtræden i krigen, før man med styrke kunne afvise risikoen for en fredsslutning, der kunne tænkes at overlade de mindre stater til ulven.

Før Frankrigs fald var det fremfor alt den strategiske situation, der gjorde det så vigtigt for politikerne i de besatte lande ikke at foretage sig noget, som kunne legitimere de tyske overgreb eller gøre besættelsesforholdet til en ren to-sidig affære mellem Tyskland og det aktuelle besatte land. Som det i Tjekkosllovakiet havde været frygten for at anerkende det tyske krav på Böhmen og Mähren, der havde fået Eliáš til i begyndelsen at afvise forhandlinger med besættelsesmagten, således var det nu i april 1940 den samme frygt, som fik udenrigsminister P. Munch frem til den opfattelse, at man kunne nok lave foreløbige og praktiske aftaler med tyskerne uden at svække den protest, som regeringen 9. april havde tilstillet Tyskland. Men man skulle under ingen omstændigheder søge besættelsesforholdet som helhed fastlagt i én bestemt ordning.⁶⁴

Også når det gælder Danmark, lader betydningen af det franske nederlag i maj/juni 1940 sig næppe overvurdere.⁶⁵ Den halve politiske samling, der var blevet indledt 9. april med optagelse af kontrolministre fra oppositionen, fuldbyrdedes nu med regeringsomdannelsen 8. juli, der skabte en egentlig koalitionsregering. Stående med en del af det politiske ansvar for 9. april blev Peter Munch tvunget væk fra udenrigsministerposten og afløst af Erik Scavenius. Ved sin overtagelse af ministeriet fremsatte den nye udenrigsminister en erklæring, der samme dags morgen var blevet fremlagt på ministermødet og tiltrådt af dette.⁶⁶

Erklæringen indledte som bekendt med at fastslå målsætningen for udenrigspolitikken, som den hidtil havde været ført: Danmark skulle

⁶⁴ Nissen: 1940, s. 64-67.

⁶⁵ Derimod lader den sig nok perspektivere, for i slutningen af juni synes frygten for Clausenisterne at være vokset til nye højder. Ikke mindst bataljen i Roskilde den 30., hvor tysk militær greb ind til fordel for de danske nazister, skal have været en faktor af nogen betydning i forb. m. rekonstruktionsforhandlingerne op til regeringsomdannelsen 8. juli, *ibid.* s. 222-23.

⁶⁶ Bilag nr. 42 i Parl.Komm. IV.

holdes udenfor de store staters kamp og landet måtte under ingen omstændigheder komme i krig med Tyskland. Herefter fulgte en hårtrukken, for ikke at sige absurd, parallel mellem Danmarks stilling under henholdsvis 1. og 2. verdenskrig. Endelig anførtes så den ofte citerede bemærkning om »de store tyske Sejre, der har slaaet Verden med Forbavselse og Beundring« og formuleringen omkring det nødvendige og gensidigt aktive samarbejde med Stortyskland. Erklæringen afsluttedes med den vigtige betragtning, at »Det danske Folk stoler paa, at det i den nye europæiske Ordning vil kunne bevare sin Selvstændighed, og det haaber at finde Forstaaelse for sin Egenart og for sin traditionelle fredelige, politiske og sociale Udvikling.«

Udenrigsministerens tiltrædelseserklæring vakte ingen synderlig opmærksomhed i Tyskland, og da yderligere dens sidste punktum gled ud i de tyske pressereferater, lod Scavenius på opfordring af den tyske gesandt, Cecil v. Renthe-Fink, erklæringen notificere og officielt overrække i Berlin. Heller ikke i Danmark afstedkom den tumulter, og det var først senere – da masseflugten fra det politiske ansvar for kollaborationen tog fart – at 8.juli-erklæringen for alvor blev sprængfarlig.⁶⁷

Det afgørende var naturligvis hensigten. I 1945 forklarede Scavenius, at det havde været erklæringens formål, »at vinde Kredit hos de overmodige Sejrherre« ved »at anerkende Tysklands ny Magtstilling og dens Virkninger ogsaa for Danmark.«⁶⁸ Scavenius ville ikke som P.Munch vente på de tyske udspil; tværtom gik han frem på banen. De danske indrømmelser skulle skabe goodwill, der igen skulle omsættes i størst mulig dansk selvbestemmelse. Dét var budskabet i erklæringen.⁶⁹

8.juli-erklæringen instituerede aktivismen som hovedingrediens i den danske politiske kollaboration med besættelsesmagten, men på en mere snørklet facon end i Tjekkosllovakiet og – som vi skal se – i Frankrig. Især i Frankrig var aktivismen snævert forbundet med strukturelle ændringer i det politiske og socio-økonomiske system. Tilpasningen til Tyskland på den ydrepolitiske front fulgtes op af en solid indrepolitisk march mod højre. Skønt højredrejningen i Danmark ikke fandt nær så markante udtryk, så sporer man dog også her viljen til at drage indrepolitisk nytte af besættelsessituationen. Således gjorde Venstre omlægninger i fordelingspolitikken til sin pris for deltagelsen i den politiske samling, ja, så vel nærmest samarbejdet som det afgørende brud med 30'ernes socialisering.

⁶⁷ For de sparsomme protester, se Nissen: 1940, s.274; jvf. også Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius. En biografi. Bd. 2, Kbh. 1973, s.91-92 og 273.

⁶⁸ Bilag nr. 40 i Parl. Komm. IV.

⁶⁹ Scavenius lagde aldrig skjul på, at hans politik havde til hensigt at etablere en egl. dansk-tysk forhandlingssituation; se eks. Parl. Komm. IV, stenografiske ref., spalte 29.

Også andre politiske skridt, eksempelvis kommunist-lovgivningen i efteråret 1941, kunne kalde på panderynker hos en mere legalistisk indstillet efterkrigstid, men alligevel er pointen, at det danske politiske system i hovedsagen viste sig modstandsdygtigt overfor besættelsesmagten. Det var efter min mening denne modstandskraft – og så naturligvis det forhold, at den politiske kollaboration blev lagt på hylden på det taktisk bedst tænkelige tidspunkt – der sikrede den vellykkede genoplivning af det politiske system i sommeren 1945.

Udtrykt i forhold til den her anlagte hypotese kan man sige, at den politiske kollaboration i sin ydrepolitiske dimension blev båret af aktivisme fra sommeren 1940, mens den hvad indenrigspolitikken angår næppe nogensinde mistede sin grundlæggende attentistiske karakter. Heri ligger ikke en tilslutning til det defensorat, politikerne fremførte efter krigen – og det er heller ikke et forsøg på at puste nyt liv i en dansk dobbeltspilsmyte.⁷⁰ Hvad jeg vil frem til er et forhold, som vi her kun kan give hypotesens form:

Udadtil, i forhold til Tyskland, var det den politiske kollaborations hovedmål at sikre den størst mulige grad af selvstændighed for det besatte land. Det *kunne* kun ske ved at give efter for tyske krav i større eller mindre omfang. Hvor langt man blev tvunget til at gå, ahang i sidste ende af de tyske interesser og af ens egen evne til at percipere og analysere de afgørende elementer i den tyske politik.

På de indre-politiske linier var det kollaborationens vigtigste mål at bevare den magt, der nu engang er forudsætningen for at føre en politik igennem. Men kollaborationens faktiske magtmonopol var under pres fra to sider. Dels stod man under den tyske højkonjunktur med det problem, at der uanset den politiske vilje til eftergivenhed hele tiden kunne findes grupper, der var endnu mere kollaborationsivrige. Og dels blev det stedse vanskeligere at legitimere kollaborationen overfor dem, der måtte bære dens økonomiske konsekvenser. Enhver indrømmelse, hvor velmotiveret den end måtte synes i forhold til den indre nazistiske trussel, slog skår i det politiske systems legitimitet og beredte i længden blot vejen for intern dissidens og organiseret modstand.

De tre målsætninger – at bevare suveræniteten, at holde nazisterne fra døren og at legitimere det politiske systems kollaboration – var indbyrdes uforenelige, for de to første fordrede og den tredje måtte principielt forkaste indrømmelser overfor besættelsesmagten. Denne dans på knivbladet var i virkeligheden den politiske kollaborations nøgledilemma – og

⁷⁰ Se bemærkningerne herom i Kirchhoff: Augustoprøret 1943, I, s. 138.

måske også den egentlige årsag til at politiske *outsiders* som Havelka, Scavenius og Laval fik den betydende rolle at spille, de gjorde.

Forskningssituationen gør det til en vanskelig opgave at vurdere, hvor længe den konjunkturbestemte aktivisme egentlig holdt sig.⁷¹ Det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 førte til afbrydelsen af de diplomatiske forbindelser mellem Danmark og USSR, og i tilslutning til dette danske skridt udsendte regeringen en erklæring, der omtalte Tysklands kamp »mod en Magt som gennem en Aarrække har betydet en Trussel mod nordiske Staters Velfærd og Trivsel.«⁷² Vedtagelsen af kommunistloven i august – der sikkert må bedømmes som et af de få nedslag af aktivisme i den indre politik – fulgte den aktivistiske linie op. I regeringserklæringen efter statsministerskiftet i maj 1942 taltes stadig om »et godt og nabovenligt Forhold til den tyske Nation« og om at »fremme og udvikle Samarbejdet til gensidig Gavn og Nytte...«⁷³ Altsammen var det ytringer og initiativer, der gik væsentlig ud over det, man med nogen ret kunne forlange af et neutralt og fredsbesat land. Det handlede om goodwill og en god del ægte antikommunisme.⁷⁴

Vort næste faste holdepunkt – forskningsmæssigt set – er Telegramkrisen i efteråret 1942.⁷⁵ Hans Kirchhoff har påvist, at den politiske kollaboration endnu på dette tidspunkt var levedygtig, men også at muligheden for et brud⁷⁶ med besættelsesmagten nu for alvor rykkede ind

⁷¹ Den danske forskningsindsats, når det gælder besættelsesårene, har udover modstandsbevægelsen især været rettet mod de politiske forhold. De første otte besættelsesmåneder og også perioden fra Telegramkrisen i efteråret 1942 til bruddet med tyskerne i august 1943 er veldokumenterede – især når det gælder de dansk-tyske relationer og deres nedslag i den indre politik. Men om det efter min mening helt væsentlige besættelsesår, 1941, der bragte først Sovjetunionen og siden USA ind i krigen, kan vi i virkeligheden ikke sige meget.

⁷² Citeret efter Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta*. Bd. I, Kbh. 1945, s. 185.

⁷³ Bilag nr. 79 i Parl.Komm. IV. Samme sted hedder det også: »... i Kampen mod Kommunismen drejer det sig om en fælles europæisk Interesse, der berører alle Lande på Kontinentet.«

⁷⁴ Den danske tilslutning til Antikominternpagten i november 1941 kan derimod næppe betragtes som udslag af aktivisme, for ved den lejlighed var der tale om et tysk krav og solidt pres mod danskerne. De danske forbehold ved tiltrædelsen understregede, at Danmark ikke var krigsdeltager. For antikommunismen, se også Buhls »opvarmning« i partibestyrrelserne inden sabotagetalen 2. sept. 1942, jvf. Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*. Kbh. 1987, s. 82-83.

⁷⁵ Telegramkrisen er udførligt behandlet i Kirchhoff: *Augustoprøret 1943*, I, s. 35-85; jvf. også Sjøqvist op.cit. s. 190-221.

⁷⁶ Der bør generelt sikkert skelnes mellem to typer af brud: én, hvor bruddet skete på dansk initiativ og med overlæg, og én, hvor bruddet skete som dansk reaktion på uacceptable tyske fordringer. Det er værd at bemærke, at den første form lå udenfor de optioner, den politiske kollaboration mente at have, hvorfor det var den anden brudtype, der blev stedse mere sandsynlig. For de socialdemokratiske forestillinger som bruddet, se i øvrigt Hans Kirchhoff: *Hans Hedtofts tale, februar 1941. Samarbejde eller brud? Tr.i: Historisk Tidsskrift*, bd.82, s. 229-90.

i det politiske synsfelt. Krisens udgang blev på tysk side en justering af besættelsesforholdet. General v.Hanneken overtog kommandoen over de tyske styrker, mens SS-generalen Werner Best indsattes som Rigsbefuldmægtiget med ansvar for den tyske politik i Danmark. Konkret betød udnævnelserne, at Hitler bevidst plantede en tvetydighed i besættelsespolitikken, der omsat i praksis bar stærke mindelser om den *Peitsch- und Zuckerbrot*-politik, man havde set i Protektoratet. På dansk side medførte krisen en regeringsomdannelse, hvis vigtigste punkt var, at Scavenius ved siden af Udenrigsministeriet nu også overtog Statsministeriet. Det betød dog ikke, at aktivismen blev konsolideret, for givet er det, at partipolitikerne ikke følte sig trygge ved Scavenius og søgte at holde statsministeren i endog meget kort snor. Samtidig stod det dog lysende klart, at der ikke var noget realistisk alternativ til ham. Dét havde man effektivt spillet sig selv af hænde i Telegramkrisens afgørende slutfase. De næste godt seks måneder blev på mange måder de mest rolige og stabile politisk set, hvilket ikke mindst var Bests fortjeneste. For ham var sagen dog helt klar: den danske politik var attentistisk.⁷⁷

Imidlertid var klokken nu ved at falde i slag for den politiske kollaboration. Formentlig var det især de italienske begivenheder i sommeren 1943, som fremkaldte det store omslag i folkestemningen, der satte uroen på arbejdspladserne på skinner. Regeringens manglende evne til i tide at standse oprøret førte til tysk indgriben og den politiske kollaborations ufrivillige sammenbrud.⁷⁸

Frankrig: skjoldet eller Den nationale Revolution

I modsætning til Tjekkoslaviet og Danmark var Frankrig i 1939 en betydende og global stormagt. 30'ernes økonomiske krise ramte Frankrig senere og med mindre styrke end det var tilfældet i USA, England og Tyskland. Den relativt stabile økonomiske situation modsvarede dog ikke på det politiske område. Det kunne naturligvis være hvad det ville, om ellers det politiske system og dets funktionsmåde havde været alment accepteret i det franske samfund. Det var det blot ikke, for den dybtgående splittelse mellem højre og venstre, der gav sig udslag i stadige regeringsomdannelse, skar dybt ned, således som blandt andet de voldsomme gadekampe i Paris i februar 1934 og Folkefrontens erfaring

⁷⁷ Kirchhoff: Augustoprøret 1943, I, s. 113; jvf. også Thomsen op.cit. s. 131. Udtrykket er Bests eget.

⁷⁸ I sin disputats har Kirchhoff dokumenteret, at de danske politikere, når bortses fra et mindretal blandt de konservative, ikke tilstræbte bruddet, men derimod gjorde alt, hvad de kunne, for at undgå det; Augustoprøret 1943, passim.

med regeringsmagten 1936-37 viste. Alt i alt blev mellemkrigsskismaet, der til tider næsten antog borgerkrigens karakter, en vigtig, ja, måske den væsentligste forudsætning for både den politiske kollaboration i Frankrig 1940-44 og for den ejendommelige konsekvens, der bar den igennem til den bitre ende.⁷⁹

10. maj 1940 kom det tyske angreb via Holland, Belgien og Luxembourg. 17. juni anmodede den nyudnævnte regering Pétain om våbenstilstand. Det »utænkelige« nederlag var ikke blot militært, men tillige politisk, for efter det fulgte i Vichy 10. juli dødsstødet mod Den tredje Republik. Med stort flertal overdrog Nationalforsamlingens senatorer og deputerede Pétain en regeringsfuldmagt,⁸⁰ som i praksis gjorde det politiske system til et autoritært regime uden *checks and balances* og tilmed lod det være op til Pétain at udforme en ny forfatning.

I budskabet, som af den franske udenrigsminister Paul Baudouin via Madrid formidledes til Berlin 17. juni, bad den franske regering ikke blot om våbenhvile, men fremsatte tillige ønsket om at måtte erfare de tyske fredsbetingelser. Dét turde være det bedste udtryk for franskmændenes grundlæggende strategiske opfattelse på dette tidspunkt: krigen var slut og tyskerne havde vundet.⁸¹ I det store perspektiv betød det, at man – som også tjekkerne og danskerne – overvurderede betydningen af det franske nederlag og samtidig afskrev Englands muligheder for tidligt.

Gør man den politiske kollaborations udgangspositioner op i tilfældet Frankrig, så er det åbenlyst, at Pétain og hans stedfortrædende ministerpræsident, Pierre Laval, umiddelbart havde bedre kort på hånden end regeringerne i de to småstater, vi netop har betragtet. For det første var ikke hele Frankrig besat, og ingen, heller ikke tyskerne, bestred den franske stats ret til selvstændighed. Den militært begrundede demarkationslinie, der snart i praksis blev en næsten uigennemtrængelig grænse, delte imidlertid Frankrig så effektivt, at Vichys ret til at administrere det besatte område som fastslået i våbenstilstanden viste sig helt illusorisk.

Det vældige kolonirige var fortsat under Vichys kontrol og det samme

⁷⁹ Den flg. fremstilling bygger i hovedsagen på Eberhard Jäckel: *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart 1966, og på Robert Paxtons solide værk (jvf. note 31 ovf.). En udmærket kort oversigt over besættelsestiden i Frankrig er H.R. Kedward; *Occupied France. Collaboration and Resistance 1940-1944*. Oxford 1985.

⁸⁰ At Nationalforsamlingen udstedte fuldmagt til regeringsudøvelse ved dekret, var ikke usædvanligt i Den tredje republiks parlamentariske historie. Således havde borgerlige regeringer i 30'erne flere gange opnået disse ekstraordinære beføjelser. Til gengæld var det senatets afvisning af at give ministeriet Léon Blum en vidtgående regeringsfuldmagt, der førte til Folkefrontens sammenbrud i juni 1937.

⁸¹ Paxton op.cit. s. 11, jvf. Jäckel op.cit. s. 33-34.

var den store og helt moderne franske flåde. Hvor det havde givet problemer at få generalguvernørerne til at slutte op bag Vichy, så kom englænderne Vichy til hjælp, da det gjaldt flåden. Bombardementet af flådebasen i *Mers el Kébir* udenfor Oran i Algeriet 3. juli 1940 forstærkede med dets mere end tusind omkomne franskmænd de antibritiske sentimentaler, der fulgte nederlagene på slagmarken i maj og juni.⁸²

Havde spillet for tyskerne drejet sig om mere end blot at sikre ro, orden og forsyninger fra det besatte Frankrig, havde også besættelsesmagten stærke kort på hånden. Men bortset fra i to særlige situationer viste Hitler ingensinde interesse for et nærmere samarbejde med den slagne fjende. *Havde* han villet opnå franske indrømmelser ud over det, han fik forærende, skulle det ikke have været umuligt, for til det faktum, at besættelsesmagten havde fuld rådighed over 60% af det kontinentale Frankrig, føjede sig 1,5 million franske krigsfanger i Tyskland, de to nordlige departementer *Pas de Calais* og *Nord*, der var blevet underlagt militærforvaltningen i Bruxelles, det annekterede Alsace-Lorraine og demarkationsliniens grænsekarakter. Hertil kom de enorme og til dels arbitrært fastsatte summer, som Frankrig måtte betale for Værnemagtens tilstedeværelse.⁸³ Til denne flom af forhandlingstaktiske styrkepositioner føjede sig endelig artikel 24 i våbenstilstandsaf-talen efter hvilken krigsførelsen kunne genoptages, såfremt én af parterne ikke overholdt det aftalte.⁸⁴ Der havde i sandhed været nok at give af eller true med, om det ellers havde været nødvendigt. Det var det blot ikke, for også i Frankrig var den politiske kollaboration mere en overlevelsesstrategi for det besatte samfunds politiske elite end den var et krav fra besættelsesmagten.

Lige fra undertegnelsen af våbenstilstanden i juni til Montoire-møderne i sidste halvdel af oktober pressede Vichy på med krav om løsning på snart sagt alle de ovenfor nævnte spørgsmål. Franskmændene ville ud af våbenstilstandens spændetrøje, de ville have normalitet, territorial uafhængighed og fred og ro til at opbygge et nyt Frankrig.

⁸² Kedward op.cit. s. 3-4.

⁸³ Som også i Protektoratet gælder det i Frankrig, at den tyske besættelsesadministration var langt mere målbevidst i sin økonomiske end i sin politiske fremfærd. Det bedste eksempel herpå er besættelsesomkostningerne, der fastsattes til ikke mindre end 20 mill. mark pr. dag, hvad der med anvendelse af en for franskmændene særdeles ugunstig kurs svarede til 400 mill. franc pr. dag eller på årsbasis knap 150 mia. franc – omkring 1/3 af bruttonationalproduktet.

⁸⁴ Våbenstilstandsaf-talen indebar, at den franske regering skulle vende tilbage til Paris, ligesom den tilsikrede regeringen forvaltning og jurisdiktion i den besatte del af Frankrig. Ingen af delene førtes dog ud i livet. Det var et tydeligt signal om, at tyskerne selv ikke tog aftalen alt for bogstaveligt.

Besættelsesmagtens repræsentanter⁸⁵ i Frankrig var ikke uden lydighed overfor de franske ønsker. Hvad det gjaldt om for tyskerne, var først og fremmest militær sikkerhed, dernæst udbytningen af det besatte land og på længere sigt udnyttelse af basefaciliteter i det franske imperium.⁸⁶ Montoire-møderne skulle vise, om og i hvilken udstrækning de franske fordringer kunne tiltrædes af nazistatens suveræn.

Eberhard Jäckel skelner i sin bog om den tyske Frankrigspolitik mellem tre forskellige franske strategier overfor besættelsesmagten. Kun den ene, Pierre Laval, betegner han som kollaboration. De andre er den attentisme, som Vichys forsvarsminister, general Maxime Weygand, skal have stået som eksponent for, og forsøget på at føre ren neutralitetspolitik, der skulle være Philippe Pétains linie.⁸⁷ Ved udnyttelse af det til dette spørgsmål langt mere repræsentative franske materiale formulerer Robert Paxton sig mere kategorisk. Det, der adskilte Laval's strategi fra andre Vichy-repræsentanters, var ikke dens grad af imødekommenhed overfor besættelsesmagten – for de gradforskelle er stort set alle udtryk for efterkrigsperception og det tit livsnødvendige behov for at bevise aktørernes uskyld. Forskellen var slet og ret, at Laval havde »succes«, for som den eneste lykkedes det ham at etablere en funktionsdygtig forbindelse, et *working relationship* til den ellers så utilnærmelige besættelsesmagt.⁸⁸

23. september 1940 indledte frie franske enheder understøttet af den engelske flåde et forsøg på at sætte sig i besiddelse af den Vichy-kontrollerede flådebase Dakar i Fransk Vestafrika. Aktionen besvaredes med ild fra de franske skibe i havnen, og to døgn senere måtte den opgives, da en troppelandsætning ikke syntes gennemførlig. Episodens betydning lå deri, at den demonstrerede Vichys vilje til at bevare

⁸⁵ Militærforvaltningen havde principielt karakter af en tilsynsforvaltning. Kompetenceroderiet fornægtede sig heller ikke i Frankrig. I praksis opererede tre tyske instanser, heraf to militære. Først og fremmest Militærforvaltningen i Paris, der var understillet Militärbefehlshaber Frankreich, som igen var understillet OKH (Oberkommando des Heeres). Dernæst Våbenstilstandskommissionen i Wiesbaden, understillet OKW. Og endelig det tyske udenrigsministerium, repræsenteret i Paris ved ambassaden i Rue de Lille.

⁸⁶ Paxton op.cit. s.63.

⁸⁷ Jäckel op.cit. s.96-97. Hans kollaborationsbegreb svarer stort set til det, vi i det foregående har kaldt aktivisme, og det er derfor ikke uden grund, at han betitler sit kapitel om de politiske begivenheder i sommeren 1942 »Das Ende der Kollaboration«.

⁸⁸ Paxton op.cit. s.67; Laval's varme linie gik via Ribbentrops mand i Paris, ambassadør Otto Abetz, der skulle vise sig at blive den varmeste fortaler på tysk side for et nærmere fransk-tysk samarbejde. For de øvrige franske initiativer, ibid. s.58-63. Paxton's kollaborationsbegreb er bredere end Jäckel's og ser ud til at dække hele spektret af politisk og administrativt samarbejde mellem besat og besætter. Forf. definerer dog intet sted begrebet.

kontrollen med kolonierne, om fornødent med magt og uanset om opponenter var britisk eller endda fransk.

I løbet af efteråret blev det samtidig klart for Hitler, at krigen for Tysklands vedkommende var ved at løbe ind i en strategisk blindgyde. Det blev stadig tydeligere, at England ikke ville gå på kompromis og at det derfor *skulle* slås militært. Men samtidig viste en tysk invasion over Kanalen sig at være forbundet med så store vanskeligheder, at den til sidst måtte opgives. Den strategiske situation begyndte at ligne 1. verdenskrigs stillingskrig, nu blot med skyttegravene placeret midt i den engelske kanal. Det tyske initiativ måtte hurtigt genvindes, og der tegnede sig da to muligheder for offensive operationer. Den ene var en lynkrig mod Englands potentielle allierede, Sovjetunionen. Ruslandfelttoget, der med alle dets ideologiske implikationer lader sig spore helt tilbage til de nazistiske kampskrifter fra 20'erne, blev som bekendt den løsning Hitler valgte med udsendelsen 18. december 1940 af sin *Weißung* nr. 21.

Den anden mulighed, Hitler havde inde i sine overvejelser, var en sydvendt strategi. Med støtte fra Italien, og om muligt også Spanien, skulle Middelhavet gøres til en indsø for Aksen. Gibraltar skulle erobres og Suezkanalen spærres med miner. Sammen med blokaden af de britiske øer ville dette betyde, at England blev afskåret fra sine kolonier og at det tyske herredømmes svage underliv blev beskyttet. Middelhavskonceptets svaghed var imidlertid, at det lukkede op for en sand Pandoras æske af mulige territoriale konflikter mellem Tyskland, Italien og Spanien indbyrdes – og i forhold til Frankrig.⁸⁹

For Frankrig var det ikke uden betydning, om Hitler besluttede sig for Sovjetunionen eller Middelhavet. Hvor den første mulighed ville rangere franskmændene ud på et politisk sidespor, ville den anden placere Frankrig i en både politisk og militær nøglestilling. Det franske pres mod besættelsesmagtens forskellige instanser, der mundede ud i Montoire-møderne i oktober, havde imidlertid ikke til hensigt at befordre Hitlers valg af Middelhavsstrategien, for at denne afgørelse overhovedet skulle træffes var franskmændene aldeles uvidende om. Nej, formålet med det diplomatiske pres og senere også med Montoire, var at sikre Frankrigs stilling i et kommende tysk-domineret Europa. Udadtal gjaldt det først og fremmest beskyttelsen af kolonierne mod den anglo-gaullistiske trussel, indadtal især forsvaret af Den nationale Revolution. Med de begreber, vi her anvender, kan man sige, at Pétain og Laval i efteråret 1940 søgte at

⁸⁹ Af direkte betydning for Frankrig var det tyske ønske om generhvervelse af Cameroun og Togo (overdraget til Frankrig 1918), italienernes fordring om Nice, Korsika, protektoratet Tunis og Djibouti samt Spaniens krav på Marokko.

konsolidere den aktivistiske linie i den politiske kollaboration med tyskerne. Man søgte at opnå resultater, uden hvilke den velvillige samarbejdslinie ikke lod sig legitimere. Konkret håbede man på tyske indrømmelser i spørgsmålene om krigsfanger, demarkationslinie og besættelsesomkostninger.

Man kan med Robert Paxton mene, at »the two Montoire talks [22. og 24. oktober] were more remarkable for public effect than for anything said there.«⁹⁰ Det er rigtigt i den forstand, at møderne ikke førte til et formaliseret fransk-tysk samarbejde endsige til fransk genindtræden i krigen. Men nok så vigtigt viste de, at Frankrig meget vidtgående var indstillet på at følge den aktivistiske kurs op i kollaborationen med tyskerne. Grænsen gik akkurat ved en fransk krigserklæring til England.

Som Pétain og Laval udlagde Montoire, medførte de to møder en tysk anerkendelse af Vichys rolle i det nye Europa, men helt sådan opfattede Hitler det nu ikke. For ham havde Montoire blot været forundersøgelsen af en strategisk mulighed. Han havde fremsat følere, men ikke givet tilsagn i nogen retning. Og Førerens grundlæggende mistillid til Frankrig, der er så vigtig en forklaringsfaktor i Jäckels bog, forsvandt ikke efter Montoire. Middelhavskonceptet blev lagt på hylden og banen i stedet kridtet op til *Barbarossa*.

Ihvertfald i de første besættelsesår nød Vichy bred folkelig opbakning. Hovedparten af de franske enheder, *operation Dynamo* havde befordret til England fra kamøtummelen på strandene omkring Dunkerque, var vendt hjem. Kolonierne og flåden sluttede op, sabotage og anden undergravende virksomhed hørte endnu fremtiden til. Ingen forsøgte af afdisputere regimet dets legitimitet – og gjorde nogen det alligevel, mødte de ikke Den tredje Republiks noget kaotiske vilkår for fri meningstilkendegivelse, men derimod en politistat i svøb. For Vichy – og dermed den politiske kollaboration – var med Robert Paxtons ord ikke blot et »repair job«, der skulle lindre på vilkårene efter en tabt krig eller rette op på fejl og mangler efterladt at et politisk system, der var brudt sammen. Pétain-Lavals hyperaktivisme i den politiske kollaboration med Tyskland modsvarede af en lige så stærk aktivitet, når det gjaldt den indre omstrukturering af det franske samfund. Vichy var et skjold, men ikke for det

⁹⁰ Paxton op.cit. s. 75. Den bedste fremstilling af Montoire-samtalerne gives af Jäckel op.cit. s. 105-23. De tyske referater af møderne findes optrykt i Andreas Hillgruber (udg.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, bd. I, Frankfurt a.M. 1967, nr. 37 og 39. De kortere referater fra Lavals hånd findes hos Alfred Mallet: *Pierre Laval*, bd. I: *Des années obscures à la disgrâce du 13 décembre 1940*. Paris 1955, s. 251-52 og 256-57. Hvor det i den tyske tekst er Laval, der formulerer kollaborationsønsket, er det i hans egne noter Hitler.

franske samfund som helhed – som hævdede af Pétain efter krigen⁹¹ – og slet ikke for den modstand, man hensynsløst forfulgte. Vichy brugte den magt, som besættelsen overlod det, til at skærme sin egen nationale revolution, den byge af lovgivning om stort og småt, der hastigt – og længe før Montoire – fulgte våbenstilstands-scenen i Compiègne.

Personificeret i marskal Pétain betegnede Den nationale Revolution en ideologisk bevægelse, hvis kernepunkt var en slags moralsk oprustning omkring traditionelle franske dyder. Bevægelsen fremstod aldrig som et egentligt politisk parti, ligesom dens program forblev uformuleret. Det er sikkert for vidtgående, at kalde tankegodset bag Den nationale Revolution for fascistisk. Snarere var det et udtryk for den konservativt-nationale antiparlamentarisme, der har sin mest oplagte parallel i marskal Józef Pilsudskis polske *Sanacja* (fornyelse). Berøringspunkterne til Háchas og Havelkas traditionalisme i Protektoratet er ligeledes oplagte, og på vore hjemlige breddegrader falder både partiet Dansk Samling – som imidlertid opnåede at gøre sig stærkt gældende i modstandsarbejdet – og den såkaldte Højgaardkreds i øjnene.

Politisk betød Den nationale Revolution som sagt opgivelsen af Den tredje Republiks parlamentariske demokrati til fordel for en autoritær styreform. Veteranerne fra 1.verdenskrig, der stod i et personligt trokabsforhold til Pétain – »Helten fra Verdun« – rykkede frem som en betydende gruppe i Vichypropagandaen. Hovedpunkterne i den økonomiske politik var fagforeningsforbudet, korporativ organisering af arbejdsmarkedet og det i vid udstrækning forgæves forsøg på at gøre landbruget til det nye styres økonomiske (og politiske) rygrad. Et romantisk bonde-ideal og kvindernes traditionelle hustru- og moderrolle fik en fremtrædende plads i Vichys selvforståelse. I skolerne blev kristendomsundervisningen atter gjort obligatorisk, og man stablede et opdragende ungdomsprogram på benene. Den nationale Revolution var stærkt antikommunistisk, men Vichy sparede anstrengelsen med at forbyde det kommunistiske parti. Det var sket straks efter krigsudbruddet i september 1939 under indtryk af Ribbentrop-Molotov-pagten. Til gengæld pålagdes jøder begrænsninger for erhvervsudøvelse, ligesom man satte ind mod frimureri. Alt dette og meget mere gennemførtes i eftersommeren 1940, og det skete alene på Vichys foranledning.

Montoire havde demonstreret den franske vilje til at deltage i udformningen af en ny politik for det fransk-tyske forhold. Grundlæggende ville man forhandle en fredsaftale i hus til gengæld for et aktivt fransk forsvar

⁹¹ Paxton op.cit. s. 46-47.

af et intakt imperium. Det var en politik, der fandt støtte i store dele af den tyske besættelsesadministration, men ikke dér, hvor støtten var afgørende: hos Hitler. Igennem november og første del af december slæbte de fransk-tyske forhandlinger, der var aftalt i Montoire, sig da langsomt frem mod det endelige skibbrud.⁹²

I begyndelsen af december 1940 indvilligede tyskerne efter lang tids tøven endelig i at løfte forhandlingerne op på et højere niveau, idet der blev truffet beslutning om et møde mellem Ribbentrop og Laval. De muligheder, der nu åbenbarede, væltedes imidlertid straks over ende, da Pétain overraskende afskedigede sin viceministerpræsident 13. december og lod ham afløse af en anden af de få politiske *survivors* fra Den tredje Republik, Pierre-Étienne Flandin. Omstændighederne omkring Lavals fald er aldrig helt blevet afklaret, for de tilgængelige kilder svigter.⁹³ Men at der ikke var tale om, at Pétain ville sætte bom for Lavals aktivistiske kollaborationslinie, synes det forhold at vise, at aktivismen bestemt ikke blev mindre udtalt i Tysklandspolitikken efter 13. december. Faktisk bragte admiral François Darlan, der afløste Flandin i februar 1941, Frankrig tættere på aktiv krigsdeltagelse end både før og siden.

I sit sigte var Darlans »Grand Design« – udtrykket er Paxtons – ikke væsensforskelligt fra Lavals og Otto Abetz' »nye politik«. For også her var der tale om en fredstraktat, eller i det mindste en bredt forberedende aftale, der skulle genskabe det økonomiske og administrative liv i et Frankrig, der var villigt til at blive associeret et tysk-domineret kontinentalt system og til at forsvare dette mod englænderne.⁹⁴ Forskellen var nærmere den, at Darlans politik blev sat på prøve.

Maj 1941 så udfoldelsen af et storstilet oprør mod englænderne i Irak. Oprørsledelsen under Raschid Ali håbede på støtte fra tyskerne, og fik den også, men i så begrænset omfang, at det lykkedes englænderne at knuse opstanden inden månedens udgang. Den tyske hjælp, i hovedsagen flystøtte, leveredes via det Vichy-kontrollerede franske mandatområde Syrien. Englænderne kunne ikke undgå at se den trussel mod Suez-

⁹² I årets sidste måneder afholdtes tre fransk-tyske militærkonferencer med det formål at omsætte Montoires kollaborationsprincip til mere præcise aftaler om samarbejde, især militært i Afrika. Umiddelbart var de franske muligheder gunstige, for Spanien gled gradvist ud af Hitlers overvejelser, og italienerne bragte sig i en situation, hvor det var svært at stille krav (de militære vanskeligheder i Libyen og i Grækenland). Barbarossas vedtagelse flyttede imidlertid definitivt Hitlers interesse bort fra Frankrig. For dette mellem spil, se Jäckel op.cit. s. 124-39.

⁹³ Ud over en vis personlig uvilje hos Pétain mod Laval, er Jäckel og Paxton enige om at pege på de manglende konkrete resultater af Lavals politik som hovedårsagen til hans afskedigelse. Paxton op.cit. s. 98-100; Jäckel op.cit. s. 141-42.

⁹⁴ Paxton op.cit. s. 112-14 og 118.

kanalen, som den fremskudte tyske aktivitet i Mellemøsten udgjorde, og med støtte fra gaullistiske styrker erobredes Syrien da i juni efter voldsomme kampe, der igen viste Vichys vilje til at yde hårdnakket modstand.

Begivenhederne i Syrien og Irak skabte sammen med Rommels forsyningsvanskeligheder i Nordafrika en Montoire-lignende situation, hvor ihvertfald dele af det nazistiske hierarki kunne se fordelene ved et mere formaliseret samarbejde mellem Tyskland og Frankrig. Men modsat Montoire-perioden havde Hitler denne gang ingen storstilet strategisk plan, hvori dette samarbejde kunne indpasses. Alligevel gennemførtes i maj 1941 en række fransk-tyske drøftelser, der den 27. mundede ud i undertegnelsen af de såkaldte Pariser-protokoller.⁹⁵ Noget *post festum* gav den ene af disse tyskerne ret til at benytte flyvepladser og andre militære faciliteter i Syrien i forbindelse med hjælpen til Raschid Ali. Til gengæld fik franskmændene tilsagn om reduktion af besættelsesomkostningerne, lempelser ved demarkationslinien og løsladelse af 70-80.000 krigsfanger. To andre protokoller tillod tyskerne at bruge havnen i Bizerte (Tunesien) som støttepunkt for forsyningerne til Afrikakorpset og at placere en ubådsbase i Dakar. Først ved disse aftalers implementering skulle de tyske modbydelser fastsættes.

Som praktisk udmøntning af Darlans design fik Pariser-protokollerne ikke større politisk betydning udover dette, at de konstituerede det »noget-for-noget«-princip, der blev gældende besættelsestiden ud. Både Darlan, Abetz og OKW støttede en mere vidtgående politisk opfølgning af aftalerne, men de fandt heri ingen støtte hos Hitler. Skønt Darlans aktivisme var et vink med en vognstang, så hjalp det ikke. De syriske begivenheder førte hverken nu eller senere til succes for hans politik, og i april 1942 afløstes han af Laval.

Attila var kodenavnet for den militære besættelse af rest-Frankrig, der var under planlægning allerede fra vinteren 1940/41.⁹⁶ Operationen var rent militært begrundet, og skulle udløses ved allierede forsøg på at sætte sig fast i Nordafrika. Meget tyder på, at iværksættelsen af *Torch*, den i hovedsagen amerikanske landgang i Marokko og Algeriet om morgenen 8. november 1942, kom aldeles bag på OKW. I Vichy lod Pétain en protest – men ikke en krigserklæring – affatte til USA og England, og lod den straks følge op af et diplomatisk brud med USA. Vichy-styrkerne i

⁹⁵ Jäckel leverer den mest indgående analyse af Pariser-protokollernes tilblivelse, indhold og videre skæbne; op.cit. s. 157-79.

⁹⁶ For *Attila*-operationen, ibid. s. 234-53.

Nordafrika fik ordre til at sætte sig til modværge, og man indvilligede i at modtage tysk luftstøtte fra Sicilien. Tre dage senere udløstes Attila.

Havde Vichy nogensinde ønsket at bryde med kollaborationen, så var tiden nu inde, for i november mistede man først den »frie« zone, så flåden, hvis hovedstyrke sænkede sig selv i Toulon 27. november, og endelig hele Nordafrika. Dermed var trumferne spillet franskmændene af hænde. Bruddet kom bare ikke, for dertil havde Pétain, Darlan og Laval bundet sig for tæt til tyskerne. Retsudøvelsen var allerede forlængst gjort til en farce, og nu fulgte så Vichys aktive støtte til udryddelsen af jøderne, udskrivningen af tvangsarbejdere til Tyskland, den praktiserede terror i bekæmpelsen af den spirende modstandsbevægelse og meget mere. Mindre og mindre lignede det politisk kollaboration, således som vi her har defineret begrebet. Og stedse tydeligere blev parallellen til den viljeløse tilpasningspolitik i Protektoratet.

Den linie, franskmændene havde lagt i forbindelse med Montoire-samtalerne i oktober 1940, fraveg man ikke afgørende sidenhen. Det var en aktivistisk kurs, der havde til hensigt at sikre Frankrig den bedst mulige stilling i et tysk-domineret Europa. Grænsen for de aktivistiske udfoldelser gik ved en direkte fransk krigsdeltagelse på tysk side. Det kan kun undre, at den politiske kollaboration aldrig blev lagt på hylden, for senest ved årsskiftet 1942/43 må det være blevet klart også i Vichy, at den totale militære sejr på slagmarkerne ville blive forholdt Tyskland. Paxton peger på tre faktorer, der hver især bidrog til Vichys stædige fastholden ved kollaborationen til den bitre ende. Dels var krigens udfald usikkert, og selv om tyskerne ikke længere kunne vinde, fortsatte kompromisfreden med at spøge til helt ind i 1944. Gradvist opbyggedes også den forestilling, at man havde brændt broerne bag sig, en opfattelse, der især bestyrkedes med forræderiprocessen i Nordafrika september 1943 mod den tidligere Vichy-minister Pierre Pucheu.⁹⁷ Vigtigst for kollaborationens bemærkelsesværdige levedygtighed i Frankrig var efter Paxtons mening dog, at den samtidig var så intimt forbundet med Den nationale Revolution. For bag dem begge lå det samme hovedmotiv: sikringen af den sociale ro og orden.⁹⁸ Et brud med enten kollaborationen eller Den nationale Revolution ville bringe andre til fadet og – som folkene i Vichy så det – styrte det franske samfund i grus.

⁹⁷ Pucheu havde været indenrigsminister i Vichy, men skiftede side i maj 1943 og drog til Nordafrika, hvor han imidlertid straks arresteredes. Ved sagen mod ham i september 1943 dømedes han til døden. Pucheu blev skudt i marts året efter. Paxton op.cit. s. 285-86.

⁹⁸ Ibid.

Sammenfatning og synspunkter

I det foregående er der opereret med et pragmatisk begreb for den politiske kollaboration. Der er argumenteret for det synspunkt, at kollaboration bør forstås som en politologisk *terminus technicus*, snarere end som et sociologisk adfærdsbegreb. Den politiske kollaboration er blevet tolket som et program eller en strategi for fortsat politisk magtudøvelse i en situation, hvor det politiske system var truet af et alternativt magtcentrum – den tyske besættelsesmagt. Endelig er det hævdet, at den politiske kollaboration i sidste ende kun var én mulighed blandt flere, og at det var et reelt valg, politikerne foretog, når de fremfor bruddet foretrak at dele magten med tyskerne.

Det anvendte kollaborationsbegreb er på én gang snævrere og bredere end de opfattelser, som er refereret i det teoretisk-historiografiske afsnit ovenfor. Det er mere snævert, fordi vi her har benyttet begrebet som fællesnævner for de bestræbelser, der overfor tyskerne udfoldedes af de besatte samfunds politiske eliter, og som havde til hensigt at bevare den højest mulige grad af indflydelse. Således forstået var kollaborationen, som også modstanden, altså ikke hver mands sag. Derimod og på hver sin måde var de netop elite-fænomener.⁹⁹ Følgelig er det sociale adfærdsmønster, der kendetegnede det altoverskyggende flertal i de besatte lande, ikke i denne sammenhæng kaldt kollaboration.

Men den opfattelse af den politiske kollaboration, jeg her har givet udtryk for, er i en anden forstand bredere end det ofte ses. For efter min mening rummede den et spektrum, der strakte sig fra afventen og tilbageholdenhed overfor besættelsesmagten – her kaldt attentisme – til aktivismens foretagsomme, opsøgende og meget bevidste forsøg på *policy-making*. Når begge strategier lader sig betegne som politisk kollaboration, er det fordi aktørerne i begge tilfælde prioriterede det fortsatte, men nu indskrænkede greb om magten højere end snart sagt alt andet – og samtidig accepterede, at dette mål kun lod sig sikre i samarbejde med tyskerne.

⁹⁹ Den amerikanske politolog Dahl gengiver et sted en empirisk begrundet opfattelse af den samfundsmæssige lagdeling for såvidt angår politisk aktivitet. Iflg. denne model lader et givet samfund sig dele i to: en antalsmæssig majoritet, der ikke eller kun i meget begrænset omfang deltager i den politiske beslutningsproces (det apolitiske stratum), og i en minoritet, der er politisk deltagende. Indenfor sidstnævnte opererer han med 1. interesserede deltagere, 2. »de, der søger politisk magt« og endelig 3. »de, der har magt«. Al den stund man opfatter kollaboration og modstand som politiske manifestationer, synes det som om, at denne model er dækkende også for okkupationsårene. Ihvertfald forudsikker den det forhold, vi også empirisk kan iagttage: majoritetens passivitet; Robert A. Dahl: *Modern Political Analysis*. 3. rd. ed. New Jersey 1976, s. 100-19.

I Protektoratet og i Danmark, der begge blev okkuperet før de spektakulære begivenheder i sommeren 1940, fik den politiske kollaboration i første omgang form af attentisme. For Protektoratets vedkommende skyldtes det, at man optimistisk håbede på et snarligt stormagtsopgør, der hurtigt ville føre til tysk sammenbrud. Da opgøret begyndte i september 1939, vakte lynkrigen i Polen den latente tjekkiske frygt for en kompromisfred. Men stadig var tidshorizonten kort: det tyske nederlag eller det nye München var lige på trapperne. Også danskerne satsede til at begynde med på henholdenhed, for al den stund en gensidigt accepteret neutralitetsfiktion lod sig opretholde, syntes situationen heller ikke her at kræve andet. Hvad det i begge lande derfor gjaldt, var etableringen af en besættelsesordning, der bevarede det politiske system intakt med henblik på efterkrigssituationen, satte grænser for tysk magtfuldkommenhed og som ikke kompromitterede de nationale fordringer, man måtte regne med at skulle forsvare under en mulig fredskonference.

Aktivismens nedslag i den politiske kollaboration i de tre lande, vi her har betragtet, hænger uløseligt sammen med det franske *débâcle*. Det foregående har vist, at betydningen af Frankrigs nederlag næppe kan overvurderes. I Tjekkosllovakiet skabte det panik i protektoratsregeringen, og positioner, som man indtil da havde fastholdt med en vis styrke, blev løbet over ende eller opgivet uden sværdslag. Det gælder blandt andet den oprindelige afvisning af at lade Hácha aflægge troskabsed til Hitler, der nu pludselig antog skikkelse af et tjekisk tilbud. I Danmark var Frankrigs fald en medvirkende årsag til regeringsomdannelsen og den goodwill-sigtende 8. juli-erklæring, som førte videre over i mønt- og toldunionsforhandlingerne. Og i Frankrig selv udløste nederlaget et politisk jordskælv af sådanne dimensioner, at der skabtes basis for Vichys forsøg på at opnå et reelt makkerskab med Tyskland i udformningen af den nye europæiske orden.

Med den indsigt, bagklogskaben giver, kan vi i dag se, at aktivismen i bedste fald var en overflødig og helt unødvendig indrømmelse til besættelsesmagten. For efter Frankrigs fald og opgivelsen af invasionsplanerne mod England vendte Hitler blikket mod øst. Og med starten på Rusland-felttoget forsvandt den i forvejen beherskede tyske interesse for de besatte landes fremtidige stilling i *Neuropa* helt bort, og alle afgørelser blev udskudt til den dag, krigen var vundet.

Den tjekkiske, den danske og den franske aktivisme tog alle udgangspunkt i en anerkendelse af den aktuelle tyske magtposition. Skønt centralt under de senere retsopgør, er det ikke væsentligt, om man også troede på en tysk sejr. Det uomgængelige faktum var, at Tyskland havde

tiltvunget sig hånds- og halsret over det meste af Europa, og det var dén situation, der måtte vendes til egen fordel. Det gjaldt stadig – som også for attentismen – det politiske systems overlevelse og sikringen af den maksimale handlefrihed. Og dét var ikke i sig selv et forræderi mod nogen national interesse. Men hvor det for attentismen drejede sig om at holde besættelsesmagten på afstand, blev det nu et mål for aktivismen at »normalisere« forholdet til Tyskland. Der skulle skabes et *working relationship*, en virksom forhandlingssituation, hvori der kunne føres politik, gives og tages i forhold til en defineret politisk målsætning. Aktivismens grundproblem var imidlertid, at Føreren var uendeligt uinteressert i normale politiske forbindelser, der kunne undergrave den effektive revolver-politik.¹⁰⁰ Det hindrede selvfølgelig ikke, at mere legalistisk indstillede embedsmænd på lavere niveauer nok var tilgængelige for sådanne tanker. Men i kredsen omkring Hitler havde de ingen støtte. Her var aktivismen et tilbud, som man ikke fandt det værd at udforske nærmere.

Lader aktivismens konjunkturbestemte startpunkt sig således fastslå næsten på klokkeslet, så er spørgsmålet om den politiske kollaborations sammenbrud mere problematisk. Det brud, som alle kollaborationsregimer altid talte om, men som de aldrig tog på egen foranledning, var en illusion, da først kollaborationen var valgt. For et brud var ensbetydende med opgivelsen af det magtmonopol, hvis bevarelse efter min mening var kollaborationens dybeste *raison d'être*. I den udstrækning den politiske kollaboration samtidig brugtes som dække for vidtgående forandringer i det besatte lands socio-økonomiske og politiske strukturer, blev opgivelsen af kollaborationen endnu mere illusorisk. I en vis forstand kan man med Robert Paxton sige, at kollaborationen blev garanten for den offentlige ro og orden – især hvis der, som i Frankrig og i Protektoratet, forud var gået væsentlige systemforandringer. Derfor kan det være svært at datere den politiske kollaborations skibbrud nøjagtigere. Til gengæld lader det tidspunkt sig udpege, hvor man var kommet så langt ned ad

¹⁰⁰ Under en Førerkonference 16. juli 1941 gjorde Hitler det klart, at den tyske politik i de besatte lande alene bestemtes af taktiske hensyn: »Die Motivierung unserer Schritte vor der Welt müsse sich also nach taktischen Gesichtspunkten richten. Wir müßten hier [i Sovjetunionen] genau so vorgehen, wie in den Fällen Norwegen, Dänemark, Holland und Belgien. Auch in diesen Fällen hätten wir nichts über unsere Ansichten gesagt, und wir würden dies auch weiterhin klugerweise nicht tun... Wir wollen uns aber nicht irgendwelche Leute vorzeitig und unnötig zu Feinden machen... Uns muß aber dabei klar sein, daß wir aus diesen Gebieten nie wieder herauskommen.« Bormans referat er optrykt som nr. 58 i Hans-Adolf Jacobsen: *Der Weg zur Teilung der Welt. Politik und Strategie von 1939 bis 1945*. Koblenz/Bonn 1977.

skråplanet, at den politiske kollaboration ikke længere var, hvad den oprindeligt havde været.

Sammenfattende må man pege på efteråret 1942 som det tidspunkt, hvor forvitringen for alvor blev synlig. Hver især betegnede indførelsen af den såkaldte *Reichsauftragsverwaltung* i Protektoratet, Telegramkrisen i Danmark og gennemførelsen af den længe forudsete operation »Attila« i Frankrig en afgørende opstramning af den tyske besættelsespolitik. Årsagen var omslaget i krigskonjunkturerne, der i Tyskland medførte en gradvis omstilling fra de første krigsårs offensive bevægelseskrig til en defensiv overlevelseskamp, totalkrigen med udnyttelse af alle ressourcer, således som den proklameredes af Goebbels i februar 1943. I Protektoratet indledtes nu, om ikke tidligere, kollaborationens totale *déroute*, der førte protektoratsregeringen ud i principløs eftergivenhed. I Danmark formåede man at holde liv i en skyggeagtig attentisme, som lod sig føre igennem, indtil augustoprøret væltede alle beregninger og hidførte det brud, der – skønt man fra politisk side ikke ønskede det – *måtte* tages. I Frankrig holdt man stædigt fast ved aktivismen, hvad der resulterede i de sidste besættelsesårs veritable borgerkrig.

En mere forsonlig efterkrigstid har forsøgt at trække forbindelsestråde mellem kollaborationen og modstanden. Allerede i 1956 bemærkede Louis de Jong, at »Kollaboration und Widerstand sind durch keine starre Grenze getrennt. Die Grenze ist vielmehr äusserst beweglich... Es herrschte eine Koexistenz zwischen Widerstand und Kollaboration.« Et sted har Werner Rings karakteriseret forholdet mellem den af ham selv definerede »taktiske« kollaboration og modstanden billedligt: som hver sin side af den samme mønt.¹⁰¹ Niels Bohr kaldte den erkendelsituation *komplementær*, hvor to tilsyneladende uforenelige fænomener måtte *iagttages* som to adskilte foreteelser, skønt de i substansen måtte *forstås* som to sider af den samme sag.

Er forholdet mellem kollaboration og modstand da i virkeligheden komplementært – således som de Jong muligvis og Rings helt sikkert antyder?¹⁰² Efter min mening både ja og nej, for det afhænger af, hvilke af kollaborationens og modstandens respektive elementer, man vælger at

¹⁰¹ de Jong, op.cit. s. 252; Rings op.cit. s. 198, der også understreger, at i virkeligheden enhver aktivitet i besættelsessituationen rummede et element af både kollaboration og modstand.

¹⁰² På dansk grund opererer Jørgen Hæstrup med »et i realiteten komplementært handlingsmønster« for modstandsbevægelsen og det s.k. departementschefstyre, der var virksomt efter augustoprøret 1943. Jørgen Hæstrup: Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45. Bd. I-II. Kbh. 1966-71. Henv. gælder bd. I, s. 11-12.

hæfte sig ved. Holder vi for en stund fast i de to programmets bagvedliggende motiver og betragter den politiske kollaboration og modstanden alene som forhold mellem de okkuperede og okkupanten, så er der god mening i at opfatte de to fænomener som komplementære. For en *motivanalyse* må fremhæve deres fælles bestræbelse på at sikre national uafhængighed – ganske vist med vidt forskellige midler – som afgørende. Dét slår imidlertid tilbage på brugen af især kollaborationsbegrebet, fordi det eneste reelle skel da synes at være det, som bestod mellem henholdsvis den nationale samling og den *ideologiske* kollaboration, de grupper, der ensidigt bandt deres forventninger til tysk sejr. Det betyder også, at man for Protektoratet og Frankrigs vedkommende først kan tale om institutionaliseret politisk kollaboration *fra* efteråret 1942, mens man for Danmarks vedkommende må afvise, at kollaborationen overhovedet nogensinde fik politisk gennemslagskraft.¹⁰³ Så vidt jeg kan se, er denne betragtning imidlertid for snæver. Hver især var kollaborationen og modstanden meget andet og langt mere end et nationalt betinget fædrelandsforsvar.

Ovenfor er det gjort til en pointe, at den politiske kollaboration havde både en ydre- og en indre-politisk dimension. Og det samme gælder så vist også modstanden. Den politiske kollaborations bærende motiv var overlevelse, der igen gav sig udtryk i bestræbelserne på at sikre det politiske system fortsat mulighed for magtudøvelse. Men dette motiv havde ikke kun front mod besættelsesmagten og var ikke kun et spørgsmål om *suveræniteten*. I ligeså høj grad vendte det indad og drejede sig da om *legitimiteten*, sådan som det er understreget flere gange i det foregående. Dermed er motivanalysen ikke udtømt, for til dette både eksterne og interne *kontinuitetsmotiv* knyttede sig et andet, især under den tyske højkonjunktur markant, indrepolitisk *forandringsmotiv* – mest udtalt i Vichys program for Den nationale Revolution, tydeligt i Protektoratet og mindre synligt i Danmark.

20'ernes og 30'ernes politiske erfaringsgods – periodens politiske kultur i bred forstand – var den dybereliggende årsag til, at kollaborationen i stærkere eller svagere grad fik karakter af en solid march mod højre under den nationale samlings ægide. Skal man finde en fællesnævner for den politiske kollaboration i de tre lande, vi her har betragtet, er det højprioriteringen af magtmonopolet parret med dyb antikommunisme. Uanset at eksempelvis Vichy betegnede sin omstrukturering af det franske samfund som en »national revolution«, så var der så vist intet

¹⁰³ Således Henrik S. Nissen i det nævnte bidrag til (Gyldendals) Danmarks Historie, bd. 7.

revolutionært ved den politiske kollaboration, hverken i tanke eller handling.

Med modstanden var det anderledes. Den var idémæssigt inspireret af de grupperinger, som kollaborationen ikke så det som sin opgave at være skjold for: højrefløjens systemkritikere og de intellektuelle i indre eksil. Og den blev sat i system efter juni 1941 af de kommunistiske pariaer på den revolutionære venstrefløj, som heller ikke indgik i kollaborationens forestillinger om den nationale samling. Frem for noget var det u-magten, disse gruppers manglende indflydelse i det politiske magtcentrum, og et temmelig upræcist håb om en anden og bedre fremtid end den, den politiske kollaboration kunne tilbyde, som bandt dette kombinerede græsrods- og ungdomsoprør sammen.

Men mest afgørende for en fastholdelse af skellet mellem kollaboration og modstand – og dermed for det berettigede i at benævne eksempelvis den danske forhandlingspolitik politisk kollaboration – er en *funktionsanalyse*. Modstanden ville *bekæmpe* besættelsesmagten, bidrage til nazismens nederlag og af med den politiske kollaboration, som man med rette anklagede for ikke at tilstræbe disse mål. Det er stadig en diskussion værd, om og i hvilket omfang modstandsbevægelsernes indsats fik betydning for krigsopgørets varighed og udfald, men det gør hverken fra eller til, når det gælder formålet med indsatsen.

Her overfor ville den politiske kollaboration *undgå kampen* med tyskerne. Kun derved mente man at kunne beskytte – enten den bestående orden eller de mere vidtgående strukturelle forandringer, som besættelsespresset lod sig omsætte til. Skønt man som i Danmark og i Protektoratet nok kunne have sympatien i den allierede lejr, så så den politiske kollaboration det ikke som sin opgave at påvirke krigens udfald. Man ville ikke bringe den allierede sag ofre, som kunne gøre byrden af krigen tungere for en selv.

Imidlertid er det skel mellem kollaboration og modstand, der udspringer af en funktionsanalyse, heller ikke ganske lydefrit. Hvor det ved den snævre motivanalyse var kollaborationsbegrebet, der blev problembarret, så er det nu modstandsfænomenet, der giver vanskeligheder. For ved siden af den kollaborationsfjendtlige *résistance* var der også en modstand, som stod i tæt forbindelse med det politiske system, ja, i en vis forstand var dettes *alter ego*. I Protektoratet var den repræsenteret ved grupper som Pú og især ON – netop dem, protektoratsregeringen omhyggeligt plejede kontakterne til. I Danmark var det kredsen omkring den militære efterretningstjeneste. Og i Frankrig var det våbenstilstandsarméen, der ved siden af det illegale arbejde lod sig indsætte mod den kollaborationsfjendtlige modstand. Berøringspunktet til den egentlige modstand lå deri,

at man som denne tog illegaliteten i anvendelse. Man koncentrerede sig om efterretningsarbejde og om opbygning af undergrundshære efter militært forbillede, begge modstandsaktiviteter, som de allierede kunne få god brug for – men som også kunne vise sig nyttige, når det gjaldt sikringen af det politiske systems overlevelse i en kaos-situation i forbindelse med et tysk sammenbrud. Udøverne af denne form for modstand afviste nytten af en for tidlig indsats mod besættelsesmagten, og om det berettigede i at kollaborere politisk var man aldrig grundlæggende i tvivl. Den direkte konfrontation med tyskerne kunne til sin tid vise sig nødvendig, men det var ikke en situation, der skulle fremkaldes af det besatte folk.¹⁰⁴

Disse afsluttende betragtninger understreger, i vor høj grad enhver tolkning af kollaborationsfænomenet er intimt forbundet med det anvendte begrebsapparat. En komplementær betragtningsmåde er således at såre nyttigt metodisk greb. Hvis blot den benyttes specifikt og med en vis distance. Derfor er der i det foregående arbejdet med den dichotomi, der adskiller kollaborationens rammebetingelser i ydre- og indre-politiske faktorer, ligesom der er etableret et skel mellem attentisme og aktivisme. På hver deres måde er disse skillelinier kunstige, men ikke desto mindre afgørende forudsætninger i ethvert forsøg på at gøre kollaborationsbegrebet operationaliserbart. Og det er på dén måde, men også kun den, at komplementariteten er nyttig.

¹⁰⁴ Et illustrativt eksempel på de indbyggede begrænsninger i både kollaborations- og modstandsbegrebet er også de vanskeligheder, bedømmelsen af den højre-nationale hollandske enhedsbevægelse, *Nederlandse Unie*, har afstedkommet. Se herfor Hirschfeld: *Collaboration and Attentism*, der nu bør suppleres med M.L. Smith: *Neither Resistance nor Collaboration: Historians and the Problem of the Nederlandse Unie*. Tr. i: *History* 1987, s. 251-78.

SUMMARY

*Between Attentism and Activism:**A comparative Study of Collaboration In Denmark, France and the Bohemian Protectorate During the Second World War*

In referring to the Danish Government's policy towards the German occupation authorities during the Second World War, Danish historians have customarily used either the one or the other of two loaded terms: »Policy of Cooperation« and »Policy of Negotiation«. Both terms are tainted by their origins. »Policy of Cooperation« is a designation with roots in the Resistance Movement, while »Policy of Negotiation« bears the defensive imprint of Erik Scavenius, the Danish Foreign Minister from 1940 to 1943, who coined the term during the vindictive purges in the wake of the occupation.

Some more recent Danish research has tentatively adopted the internationally current concept of *collaboration* as an apt designation for the policy pursued by the Danish Government. So far, however, the term has not been commonly accepted, since among other reasons a number of scholars claim it obstructs a distinction between the policy followed by the Government and the activities pursued by pro-Nazi groups. (In the Danish language there is no current equivalent of the English term *collaborationism* as a specific designation for Fascist collaboration.)

The present study begins with a semantic analysis of the word collaboration as it is used in the international literature. Originally, the term signified choices made by individuals with consequences that proved advantageous to the German war effort, choices which were made, whether freely or not, under the extreme pressures of the Second World War. Gradually, however, collaboration came to mean a type of general social behaviour manifesting the collective acquiescence of a society in repression of almost any kind. This collective conception of collaboration is of no practical value, however, when it comes to an analysis of the political decision-making process. The present study therefore distinguishes between a sociological concept of adaptation and a political concept of collaboration. Thus collaboration can still be defined as the *exercise* of public authority under pressures arising from the presence of an occupational power.

The principal part of the study is a comparative analysis of political collaboration in the Bohemian Protectorate (1939-42), Denmark (1940-43) and France (1940-42). The analysis distinguishes on the basis of functionality between two kinds of political collaboration. When the main objective of collaboration is the protection of the occupied society, and when it is characterized by internal political unification and an attempt to win time, it is called *attentism*. It can be seen in practice in the Bohemian Protectorate and in Denmark until the fall of France in June 1940. The other kind of collaboration, designated in the present study as *activism*, attempts to use the pressures of occupation for the purpose of implementing more profound structural changes in the occupied territory. Activism is found most conspicuously in the Vichy programme of The National Revolution. But it can also be detected in the Protectorate and in Denmark.

Attentism's key problem was dealing with the threat from more zealous collaborationists on the rightist periphery of the political system. Activism's basic difficulty, on the other hand, lay in legitimating its policy before the people. The problem increased proportionately with the decreasing prospects of a German

victory. In France activism and The National Revolution were reciprocally conditioned, creating a fertile basis for The Resistance and a virtual civil war in the last years of the occupation. Collaboration in Denmark was based on a broad political unity that stretched from the Social Democrats to the Conservatives. Therefore, activism had to be kept within bounds, and before the end of 1941 it was; but for the same reason, collaboration could not be abandoned, either. Any attempt to do so would have shattered interparty unity and beckoned the Germans to take over, which is exactly what happened subsequent to the wave of strikes in the summer of 1943. It would seem to be only in the Protectorate that the occupation policy of the Germans themselves was the crucial factor in determining the manner in which collaboration developed. Here it was the reign of terror released by Heydrich's accession to the office of Reich Protector in the Autumn of 1941 that effectively stripped the Czech Government of any possibility of legitimating a policy of collaboration and transformed the cabinet from political actors into spineless puppets.

The main conclusion of the study points out that in all three countries political collaboration had a dual dimension: external and internal, and that the internal dimension should never be overlooked.

Translated by MICHAEL WOLFE